

Διπλωματική Εργασία

«Η συμβολή του Amartya Sen στη συζήτηση του
εξισωτικού Φιλελευθερισμού»

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μεταπτυχιακές Σπουδές Πολιτικής Επιστήμης και
Κοινωνιολογίας

Φοιτήτρια: Αλεξάνδρα Δελένδα

Επιβλέπων Καθηγητής : Γρηγόρης Μολύβας

Μέλη Επιτροπής:

Παντελής Λέκκας

Χάρης Πλατανάκης

«Ότι μας ευαισθητοποιεί δεν είναι η συνειδητοποίηση ότι ο κόσμος μας δεν είναι απόλυτα δίκαιος αλλά το γεγονός ότι συντελούνται σε αυτόν αδικίες οι οποίες είναι πρόδηλα επανορθώσιμες και τις οποίες θέλουμε να εξαλείψουμε»

Amartya Sen, *Η ιδέα της Δικαιοσύνης*

«Όσο θα μένουν άλυτα τα τρία προβλήματα του αιώνα: ο ξεπεσμός του άντρα από την ανεργία και την ανέχεια, η εξαχρείωση της γυναίκα από τη δυστυχία και την πείνα, ο μαρasmus του παιδιού από την αμάθεια, όσο ορισμένες τάξεις θα υφίστανται κοινωνική ασφυξία, με άλλα λόγια και γενικά όσο θα υπάρχει στον κόσμο αμορφωσιά και ανέχεια, βιβλία σαν αυτό μπορεί να μην είναι ανώφελα»

Βίκτορ Ουγκό , *Οι Άθλιοι*

Ευχαριστίες

Υποθέτω ότι σχεδόν κάθε άνθρωπος που έχει επιχειρήσει να συγγράψει μια διπλωματική εργασία, έχει έρθει αντιμέτωπος με το φόβο, που αγγίζει το όριο της βεβαιότητας, ότι δεν θα την ολοκληρώσει. Σε αυτή την πορεία είχα πολύτιμους συμπαραστάτες, χωρίς τους οποίους δεν θα τα είχα καταφέρει. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή μου Γρηγόρη Μολύβα, για την στήριξη του κατά τη διάρκεια της συγγραφής, αλλά κυρίως γιατί αυτός έσπειρε το σπόρο του ενδιαφέροντός μου για την συζήτηση περί κοινωνικής δικαιοσύνης. Ο Χάρης Πλατανάκης, όχι μόνο βοήθησε ιδιαίτερα στη διαμόρφωση του τελικού κειμένου, με τα σχόλια και τις παρατηρήσεις του, αλλά η σχεδόν εμμονική του προσήλωση στην εμβάθυνση των επιχειρημάτων με μέθοδο συνέβαλε τα μέγιστα στη βελτίωση του τρόπου με τον οποίο διαβάζω κριτικά ένα κείμενο. Ο Παντελής Λέκκας με την ακαδημαϊκή του συνέπεια και οργάνωση, μέσα από τις διαλέξεις του στο μάθημα για τον Εθνικισμό, αναβάθμισε τις μεθοδολογικές μου ικανότητες. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον Στέλιο Βιρβιδάκη χωρίς τον οποίο, το ταξίδι μου στον ωκεανό της φιλοσοφίας δεν θα είχε ξεκινήσει. Η τελευταία ευχαριστία μου για τη συμφοιτήτρια και φίλη Μαρία Παπαδημητράκη που πέρασε ώρες διαβάζοντας και συζητώντας το κείμενο αυτό, εμπυχώνοντάς με να ολοκληρώσω την προσπάθεια.

Το πιο μεγάλο μου ευχαριστώ, για τα παιδιά μου, Νίκο, Ιουλία και Έλλη, μαζί με ένα συγγνώμη για τα τόσα «δεν μπορώ τώρα, διαβάζω» που άκουσαν αυτά τα δύο χρόνια.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	3
Εισαγωγή.....	4
Ερευνητικό Ερώτημα	7
Η Ικανότητα ως Ευκαιρία μετασχηματισμού των μέσων σε ευημερία.	8
Ικανότητα και Ελευθερία	10
Ικανότητα: Ισότητα ως προς την Ελευθερία Δράσης	10
Ικανότητα ως Ελευθερία. Ανάμεσα στην Δεοντοκρατία και τη Συνεπειοκρατία.	16
Ελευθερία Δράσης και Ελευθερία Ευημερίας, Μια προβληματική διάκριση.	22
Ικανότητα: πολλαπλές μεταβλητές, δυσκολία στην ερμηνεία και στην εστίαση.....	31
Θεωρία Δικαιοσύνης	32
Συγκλίσεις, αποκλίσεις	33
Κριτική στην Θεωρία των Ικανοτήτων	36
Η διαβουλευτική δημοκρατία ως το πεδίο ανάπτυξης της θεωρίας των ικανοτήτων	45
Η Προσέγγιση Ικανοτήτων της της Martha Nussbaum: Μια απόπειρα καταγραφής βασικών ικανοτήτων.	50
Συμπεράσματα.....	53
Βιβλιογραφία	56
Διαδικτυακές Πηγές	58

Στο πλαίσιο της συζήτησης του εξισωτικού φιλελευθερισμού, ο Amartya Sen καταθέτει τη δική του πρόταση όσον αφορά στο κοινωνικά διανεμητέο, μια πρόταση που τίθεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τον ωφελιμισμό και αποτελεί μια εσωτερική κριτική, ή μια συνέχεια όπως αναφέρει ο ίδιος, της θεωρίας Δικαιοσύνης του John Rawls. Ο Sen αναδεικνύει την έννοια της ικανότητας, (capability) ως το κεντρικό ζητούμενο σε μια θεωρία δικαιοσύνης, μια προσέγγιση που κατά τη γνώμη του καλύπτει τα κενά που δημιουργούνται από τις εναλλακτικές θεωρίες που αναφέραμε. “Όπως σημειώνει η Robeyns η θεωρία των ικανοτήτων του Sen έχει πολλαπλές αναγνώσεις και μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε ως κανονιστικό πλαίσιο για την αξιολόγηση των ατομικών πλεονεκτημάτων και των κοινωνικών ρυθμίσεων, είτε ως κριτική σε άλλες θεωρίες αντίστοιχης αξιολόγησης, είτε ως ως φόρμουλα για την διεξαγωγή διαπροσωπικών συγκρίσεων όσον αφορά στην ευημερία των ατόμων. (Robeyns, 2003 :8). Το πλεονέκτημα της θέσης του Sen, είναι ότι απορρίπτει τις συγκρίσεις που εστιάζουν μόνο σε ένα συγκεκριμένο σημεία προκειμένου να αξιολογήσουν την κοινωνική ισότητα ή ανισότητα. Η θεωρία του επιχειρεί μια νέα προσέγγιση με κύριο άξονα τον πλουραλισμό των αξιών και των επιλογών που εισάγει, αλλά και την μεταφορά του κέντρου βάρους ως προς την αποτίμηση της θέσης του υποκειμένου, από τα μέσα στις ευκαιρίες, στις ικανότητες που έχει να αξιοποιήσει τα μέσα αυτά προκειμένου να ζήσει το βίο που έχει επιλέξει.

Η σκέψη του Sen διακατέχεται από την ακαδημαϊκή του πορεία στο χώρο της οικονομικής επιστήμης. Η συμβολή του στα οικονομικά της ευημερίας, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο αποτιμάται η ευημερία των ατόμων από τις τρέχουσες οικονομικές θεωρίες και τους δείκτες που αντανakλούν αυτή την αποτίμηση, αλλά και η επανασύνδεση των οικονομικών με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων και με την από δεκαετίες ξεχασμένη ηθική διάσταση της επιστήμης του χάρισαν το Nobel Οικονομίας το 1998. Η έρευνά του επικεντρώθηκε σε θέματα που αφορούν στη θεωρία της κοινωνικής επιλογής, (social choice), αλλά και ερευνών για την φτώχεια και την έλλειψη τροφής, καθώς και τη βελτίωση των δεικτών μετρήσεων διαφόρων οικονομικών

μεγεθών κυρίως για την αποτύπωση των διακυμάνσεων που μπορεί να παρουσιάζουν κάποια μεγέθη στο εσωτερικό της κοινωνίας. Στην ομιλία του για την αποδοχή του βραβείου της Σουηδικής Ακαδημίας ο Sen επικεντρώθηκε στη θεωρία της κοινωνικής επιλογής και στη δυσκολία που παρουσιάζεται στην αξιολόγηση, αλλά και στην επιλογή των κοινωνικών θεσμών του συνόλου μιας κοινωνίας όταν αυτή πρέπει να προσμετρήσει τις ανάγκες, τις προτιμήσεις και τους διαφορετικούς σχεδιασμούς καθενός από τα μέλη της ξεχωριστά (Sen, 1998, 178).¹

Η σκέψη του Sen εστιάζει στα σημεία που θεωρεί ότι δεν καλύπτονται από τις θεωρίες που ασχολούνται με τον τρόπο διανομής των αγαθών μέσα στην κοινωνία. Η αρχική του ένσταση, και αυτή που αποτελεί και μία από τις βασικές αρχές που διατρέχουν τη θεωρία του, είναι η απουσία πλουραλισμού τόσο όσον αφορά στα κριτήρια μέτρησης όσο και στη δέσμη πληροφορίας πάνω στην οποία βασίζονται οι μετρήσεις αυτές. Ο Sen θεωρεί ότι ο ωφελιμισμός χαρακτηρίζεται από έναν αξιακό και πληροφοριακό μονισμό που δεν επιτρέπει τη σωστή αποτύπωση της κατάστασης του υποκειμένου κυρίως σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Η θέση του αυτή ενισχύεται από την κυριαρχία του ωφελιμισμού στις οικονομικές θεωρίες, η οποία έχει οδηγήσει σε υπεραπλουστευμένα μοντέλα μέτρησης ευημερίας που παραγνωρίζουν οποιαδήποτε ατομική ιδιαιτερότητα (Μολύβας, 2004: 396). Επιπλέον, συνδέει την ατομική ωφέλεια που έχει ένα άτομο με τη συλλογική, αποκλείοντας τις διαπροσωπικές συγκρίσεις. Τέλος, ταυτίζει τα επιτεύγματα με τα οφέλη. (Sen, 2004, 70). Οδηγεί συνεπώς σε λάθος συμπεράσματα που δεν λαμβάνουν υπόψιν τις ιδιαίτερες συνθήκες που συνθέτουν τη ζωή ενός

¹ Η θεωρία της κοινωνικής επιλογής ασχολείται με διαδικασίες λήψης των συλλογικών αποφάσεων. Δεν αποτελεί ενιαία θεωρία αλλά ένα σύνολο μοντέλων και αποτελεσμάτων που αφορούν στον μετασχηματισμό ατομικών εισροών (πχ. ψήφους, προτιμήσεις, κρίσεις, ευημερία) σε συλλογικές εκροές (πχ. συλλογικές αποφάσεις, προτιμήσεις, κρίσεις, ευημερία). Όπως επισημαίνει ο Sen (1999:355), οι διαδικασίες ψηφοφορίες είναι κατάλληλες για ορισμένες κατηγορίες προβλημάτων κοινωνικής επιλογής (εκλογές, δημοψηφίσματα) και εντελώς ακατάλληλες για άλλες, όπως πχ. ένα αθροιστικό δείκτη κοινωνικής ευημερίας. Ο ίδιος προκρίνει μια διαπροσωπική σύγκριση και απαντά στον πεσιμισμό περί αδυνατότητας μιας τέτοιας σύγκρισης, επισημαίνοντας ότι έχει αγνοηθεί μια πληθώρα πληροφοριών που μας ενημερώνει για τα πραγματικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα διαφορετικών προσώπων σε σχέση με την ευημερία, τις ελευθερίες και τις ευκαιρίες τους. Δεν χρειάζεται να απαιτούμε πάρα πολύ ακρίβεια σε τέτοιες συγκρίσεις, παραγνωρίζοντας ότι ακόμη και μερικές συγκρίσεις χρησιμεύουν για να διαφωτίσουν την λογική (reasoned) βάση των οικονομικών της ευημερίας, την κοινωνική ηθική, και την υπεύθυνη πολιτική.

ατόμου και που κατά συνέπεια διαμορφώνουν τις προσδοκίες του, τους στόχους και τα επιτεύγματά του και τελικά τα οφέλη που απολαμβάνει από αυτά.

Η δεύτερη βασική του ένσταση σχετίζεται με τις θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου, με κεντρικό άξονα τη Θεωρία Δικαιοσύνης του John Rawls. Παρά το γεγονός ότι ο Sen εκτιμά ιδιαίτερα την θεωρία του Rawls και αναγνωρίζει την μεγάλη σημασία που αυτή έχει στη συζήτηση του εξισωτικού φιλελευθερισμού, ιδιαίτερα ως προς την μεγάλη βαρύτητα που δίνεται στο θέμα της ελευθερίας (Sen, 2015: 93), θεωρεί ότι παρουσιάζει δύο βασικά προβλήματα. Το πρώτο είναι κατά κύριο λόγο μεθοδολογικό και αποτυπώνεται σε αυτό που ο ίδιος ονομάζει «υπερβατολογικό θεσμισμό» (Sen, 2015, 36-42). Σύμφωνα με αυτή τη θέση, η θεωρία του Rawls, όπως και άλλες αντίστοιχες, διακατέχεται από μια καντιανή δεοντοκρατία, έχοντας ως στόχο την οικοδόμηση ενός τέλει κόσμου. «Όσο σωστή και αν είναι η θεσμική οργάνωση, αν το μεγάλο ψάρι μπορεί να φάει το μικρό πρόκειται για κατάφωρη παραβίαση της δικαιοσύνης» (Sen, 2015, 53). Για τον Sen κάθε θεωρία πρέπει να εστιάζει στον πραγματικό κόσμο και «στην αποτροπή της κατάφωρης αδικίας, έναντι της επιδίωξης της απόλυτης δικαιοσύνης» (Sen, 2015, 54)². Η δεύτερη βασική ένσταση που διατυπώνει ο Sen αποτελεί σε μεγάλο βαθμό συνέχεια της πρώτης. Ακριβώς επειδή μια θεωρία δικαιοσύνης οφείλει κατά κύριο λόγο να εστιάζει στις συνέπειες των ρυθμίσεων στην πραγματική ζωή των ανθρώπων, δεν μπορεί να περιορίζεται στην παροχή των μέσων που είναι απαραίτητα προκειμένου ένα άτομο να μπορέσει να επιτύχει τους στόχους του. Η παροχή των μέσων, ακόμα και όταν αυτή γίνεται μέσα σε ένα πλαίσιο εξισωτισμού δεν συνεπάγεται και την ικανότητα του ατόμου να τα χρησιμοποιήσει. Με άλλα λόγια η ισότητα ως προς τα μέσα μπορεί να οδηγήσει σε ανισότητα, όταν οι δυνατότητες που έχουν τα άτομα να τα αξιοποιήσουν είναι άνισες. Αυτό που έχει συνεπώς βαρύτητα όσον αφορά στις κοινωνικές ρυθμίσεις δεν είναι τα μέσα που παρέχονται, αλλά η πραγματική

² Ο Sen δεν παραγνωρίζει την αξία των θεσμών, ως εργαλείο που προάγει τη δικαιοσύνη και θέτει το πλαίσιο του διαλόγου και της ιεράρχησης των κοινωνικών προτεραιοτήτων. Αμφισβητεί τη μονοσήμαντη προσήλωση σε αυτούς, καθώς θεωρεί ότι η ύπαρξη δίκαιων θεσμών δεν συνεπάγεται αυτόματα και την εγκαθίδρυση μιας δίκαιης κοινωνίας (Sen, 2015, 15-17).

δυνατότητα που έχει το άτομο για να τα χρησιμοποιήσει ώστε να διάγει το βίο που εύλογα επιθυμεί.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ

Ο βασικός προβληματισμός του Sen εκκινεί από το ερώτημα «Ισότητα ως προς τι;» Κάθε θεωρία σχετικά με την θεσμική διάρθρωση της κοινωνίας, έχει σύμφωνα με τον Sen ένα βασικό πρόταγμα ισότητας. Όπως αναφέρει ο ίδιος, ακόμα και θεωρίες που φαίνεται να είναι στο αντίθετο άκρο των εξισωτικών προσεγγίσεων, όπως αυτή του Nozick απαιτούν την ισότητα σε ένα συγκεκριμένο και επιλεγμένο πεδίο (Sen, 2004, 45-50). Το κέντρο συνεπώς της συζήτησης δεν είναι η ισότητα ως μια γενική και αφηρημένη έννοια, αλλά με ποιο κριτήριο ορίζεται αυτή, ποια είναι η «μεταβλητή εστίασης», όταν ορίζουμε την ισότητα, ποιο δηλαδή είναι το σημείο εκείνο στο οποίο εστιάζουν οι κοινωνικές ρυθμίσεις. Η επιλογή ενός πεδίου εστίασης επιβάλλει αυτόματα και την ιεράρχηση των κοινωνικών διευθετήσεων (Sen, 2004, 61). Πρόκειται για την «θεμελιώδη ισότητα» που μπορεί να οδηγήσει σε ανισότητες σε άλλα επίπεδα (Sen, 2004, 63-64). Για παράδειγμα η ισότητα ευκαιριών μπορεί να οδηγήσει σε ανισότητα εισοδημάτων και η ισότητα εισοδημάτων σε ανισότητα ευημερίας, όπως στην περίπτωση ενός σωματικά υγιή και ενός σωματικά ανάπηρου με τα ίδια εισοδήματα.

Η ανάλυση της έννοιας της ικανότητας όπως την κατέθεσε ο Sen αποτελεί το κεντρικό θέμα αυτής της εργασίας. Στο πρώτο κεφάλαιο θα εμβαθύνουμε στην έννοια της ικανότητας, αναλύοντας τις εσωτερικές παραμέτρους που θέτει ο Sen στον ορισμό της. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στην σχέση της ικανότητας με την ελευθερία, έννοια που κατέχει πρωταρχική θέση στη θεωρία των ικανοτήτων. Όπως θα παρουσιάσουμε και στη συνέχεια, ο Sen επιχειρεί να καταθέσει μια «υβριδική» θεωρία, που να συνδυάζει τη συνεπειοκρατία με τις δεοντοκρατικές αρχές. Στο πλαίσιο αυτό αποδίδει στην ελευθερία, τόσο εγγενή αξία ως δικαίωμα, όσο και εργαλειακό ρόλο, ως μέσο για την πραγματοποίηση άλλων στόχων. Η ικανότητα, έτσι όπως την προτείνει ο Sen είναι μια έννοια που αφορά τόσο στο εύρος των επιλογών που έχει ένα άτομο προκειμένου να αποφασίσει την δράση του ελεύθερα, όσο και στο εύρος των στόχων που έχουν άμεση επίδραση στην ευημερία του. Το κεντρικό

ερώτημα που θα μας απασχολήσει είναι αν αυτό το υβριδικό σχήμα που επιχειρεί ο Sen, μπορεί να αποτελέσει μια συνεκτική θεωρία για το κοινωνικά διανεμητέο, τέτοια που να επιτρέπει στις κοινωνικές ρυθμίσεις να εστιάσουν σε συγκεκριμένα σημεία κατά κοινωνική διανομή. Αν δηλαδή ο Sen, απαντά με τρόπο συνεκτικό και εφαρμόσιμο στο ερώτημα «ισότητα ως προς τι;». Ο Sen, ισχυρίζεται ότι η θεωρία του συνιστά μια βελτίωση της ρωλσιανής θεωρίας κυρίως γιατί καλύπτει τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες η ίση παροχή των μέσων δεν μπορούν, για λόγους που δεν εξαρτώνται από τη βούληση των ατόμων, σε ίση ικανότητα αξιοποίησής τους για την κατάκτηση της ευημερίας. Υποστηρίζουμε ότι ο Sen θεωρεί ότι η αρχή της διαφοράς, θα πρέπει να τίθεται σε προτεραιότητα σε σχέση με την ίση παροχή μέσων προκειμένου να βελτιωθεί η θέση των κοινωνικά ασθενέστερων. Θα υποστηρίξουμε, επίσης, ότι παρά τα γεγονότα ότι ο Sen έχει όντως εντοπίσει μια αδυναμία στην θεωρία δικαιοσύνης του Rawls, η υβριδική του προσέγγιση, η οποία παλινδρομεί ανάμεσα σε ελευθερία και ευημερία, δεν επιτυγχάνει να δώσει μια εφαρμόσιμη θεωρία, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται. Ειδικότερα, η επιμονή του να μην προβεί σε παράθεση βασικών ικανοτήτων ή κριτηρίων ιεράρχησης αυτών, δημιουργεί μια θεωρία ευάλωτη σε πολιτισμικό σχετικισμό και δεν προσφέρει απαντήσεις σε περιπτώσεις σύγκρουσης ικανοτήτων σε συνθήκες σπανιότητας πόρων. Τέλος, θα εξετάσουμε κατά πόσο η απόπειρα της Nussbaum να καταγράψει κάποιες βασικές ικανότητες επιλύει ικανοποιητικά τα ζητήματα αυτά.

Η ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΣΕ ΕΥΗΜΕΡΙΑ.

Ο Sen εισάγει στη συζήτηση του εξισωτικού φιλελευθερισμού την έννοια της ικανότητας την οποία ορίζει ως «ένα σύνολο διανυσμάτων λειτουργικών σκοπών που αντανakλά την ελευθερία ενός προσώπου να διάγει έναν ή τον άλλο τύπο βίου» (Sen, 2004, 82). Η ικανότητα ως κοινωνικό διανεμητέο τοποθετείται ανάμεσα στον ωφελιμισμό και τα πρωταρχικά αγαθά του Rawls, (Μολύβας, 2010: 394-398), επιχειρώντας να συνδυάσει τον συνεπειοκρατικό χαρακτήρα του ωφελιμισμού με μια καλύτερη προσέγγιση των πρωταρχικών αγαθών, η οποία κατά τον ίδιο υστερεί ως προς την ετερομορφία των ανθρώπων τόσο ως προς την ικανότητά τους να αξιοποιήσουν τα μέσα που διαθέτουν, όσο και ως προς τους στόχους που επιλέγουν να επιτύχουν. Ο Sen

επικεντρώνεται στο τι μπορούν να κάνουν και να είναι τα άτομα με τα μέσα που διαθέτουν. Επιχειρώντας να απαντήσει το ερώτημα «ισότητα ως προς τι», ο Sen προτείνει ως κοινωνικά διανεμητέο την ικανότητα που συνδέεται τόσο με την ελευθερία επιλογής ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους ζωής, όσο και με την άμεση σύνδεσή της με την ευημερία του δρώντος υποκειμένου. Αναμφισβήτητη η πρόταση του Sen εμπεριέχει θετικά και ιδιαίτερα γοητευτικά στοιχεία, καθώς τοποθετεί την ελευθερία ως αναγκαία και απαραίτητη συνθήκη για την επίτευξη της ευημερίας. Σημασία δεν έχει μόνο το αποτέλεσμα, σημασία έχει και το αν αυτό ήταν παράγωγο μιας ελεύθερης επιλογής, ανάμεσα σε μια ευρεία δέσμη ποιοτικών εναλλακτικών (Clark, 2005: 8).

Σημείο εκκίνησης αποτελεί η κριτική που ασκεί στον ωφελισμό και στην ρωσιανή θεωρία δικαιοσύνης, εντοπίζοντας τα σημεία εκείνα που κατά τη γνώμη του δεν είναι επαρκή προκειμένου να καταλήξουν σε μια δίκαιη κοινωνική διανομή. Ως προς τον ωφελισμό ο κύριος άξονας της κριτικής του συνίσταται στο ότι εστιάζει, μέσω της έννοιας του οφέλους, στο επίτευγμα, παραγνωρίζοντας, τόσο τη διαδικασία επίτευξης του αποτελέσματος, όσο και τα προσωπικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων μέσα από την αθροιστική αποτίμηση της διανομής. Η κριτική που ασκεί στον Rawls, είναι λιγότερο emphatic, αναγνωρίζοντας ότι μέσα από τα πρωταρχικά αγαθά, στη θεωρία δικαιοσύνης, το σημείο εστίασης μετακινήθηκε από το όφελος στα μέσα και κυρίως υπογραμμίστηκε η πρωταρχική θέση της ελευθερίας στην επίτευξη της ευημερίας. Το πρόβλημα που εντοπίζει ο Sen, σε αυτή την προσέγγιση συνίσταται στο γεγονός ότι ο Rawls, περιορίζοντας την θεωρία του στην ίση διανομή των πρωταρχικών αγαθών ως μέσων για την επίτευξη των ατομικών στόχων των ατόμων, παραβλέπει το τί μπορούν να κάνουν τα άτομα με τα μέσα που διαθέτουν. Με αυτόν τον τρόπο δεν λαμβάνει υπ' όψιν του ότι τα άτομα λόγω των προσωπικών τους χαρακτηριστικών δεν έχουν την ίδια δυνατότητα αξιοποίησης των μέσων. Ίση διανομή μέσων δεν συνεπάγεται και ισότητα ως προς το αποτέλεσμα, αν τα άτομα δεν έχουν ίση ικανότητα να τα αξιοποιήσουν. Πιο συγκεκριμένα ο Sen τοποθετεί την ικανότητα ανάμεσα στα πρωταρχικά αγαθά και το όφελος (Μολύβας, 2010: 394). Αν υποθέσουμε ότι

η κοινωνική διανομή, είναι μια ευθεία γραμμή, τα πρωταρχικά αγαθά, τοποθετούνται στην αρχή, ενώ η ωφελιμότητα τοποθετείται στο τέλος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πρωταρχικά αγαθά	Ικανότητες	Ωφελιμότητα
Μέσα	Διαδικασία μετασχηματισμού	Συνέπεια

Τα πρωταρχικά αγαθά είναι το μέσο για την επιδίωξη της προσωπικής ευημερίας, ενώ η ωφέλεια αποτιμά τις συνέπειες, δηλαδή το αποτέλεσμα. Στην πρώτη περίπτωση η ισότητα αφορά στην παροχή των μέσων, ενώ στη δεύτερη η ισότητα αποτιμάται σε επίπεδο οφέλους. Η ικανότητα, σύμφωνα με τον Sen, φιλοδοξεί να καλύψει αυτό το κενό ανάμεσα στην αφετηρία και στο αποτέλεσμα, θέτοντας ως κύριο σημείο εστίασης την πραγματική ικανότητα, ενός ατόμου να αξιοποιήσει τα μέσα που διαθέτει προκειμένου να καταλήξει στο καλύτερο για αυτόν αποτέλεσμα. Στη νοητή γραμμή που μόλις τραβήξαμε η ικανότητα βρίσκεται στο κέντρο, καθώς περικλείει τη διαδικασία μετασχηματισμού του μέσου στο επιδιωκόμενο για κάθε υποκείμενο όφελος.

ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ: ΙΣΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΡΑΣΗΣ

Η ικανότητα συνιστά ένα ηθικό κανονιστικό πλαίσιο που προτείνει ότι οι κοινωνικές ρυθμίσεις οφείλουν να εστιάσουν στις πραγματικές ευκαιρίες που έχουν τα άτομα να επιδιώξουν τους σκοπούς που επιλέγουν. Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, ο Sen ορίζει την ικανότητα ως «ένα σύνολο λειτουργιών (functionnings) που αντανakλά την ελευθερία ενός προσώπου να διάγει έναν ή τον άλλο τύπου βίο». Η λειτουργία είναι μια ευρεία έννοια που περιλαμβάνει τόσο απλές λειτουργίες, όπως η σίτιση ή η μετακίνηση όσο και πιο σύνθετες όπως η συμμετοχή στα κοινά (Sen, 2004: 81). Οι λειτουργίες για τον Sen ταυτίζονται με τα επιτεύγματα, καθώς αυτά ορίζονται «ως ο συνδυασμός των λειτουργιών ή όσων πράττει και είναι ένα άτομο (doings and beings)» (Sen, 1990: 113). Όσο περισσότερες είναι οι λειτουργίες που ένα άτομο είναι ικανό

να επιτελεί, τόσο μεγαλύτερα είναι τα επιτεύγματα που συμβάλλουν στην ευζωία του, ταυτόχρονα όμως τόσο μεγαλύτερη είναι και η ικανότητά του να επιλέξει ελεύθερα ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους ζωής. Με άλλα λόγια το εύρος των λειτουργιών που ένα άτομο είναι σε θέση να επιτελέσει συνεπάγεται αυτόματα και μεγαλύτερο εύρος επιλογής ανάμεσα σε πιθανούς τύπους βίου, συνεπάγεται δηλαδή μεγαλύτερη ελευθερία να αποφασίσει με ποιον τρόπο επιθυμεί να ζήσει. «Η ελευθερία αυτή αντανακλά, τις ευκαιρίες ευημερίας ενός προσώπου» (Sen, 2004: 83). Όσες περισσότερες ευκαιρίες ευημερίας έχει ένα άτομο, τόσο μεγαλύτερες είναι και οι πιθανότητες που έχει να την κατακτήσει. Οι ευκαιρίες δεν αποτιμώνται με βάση το αποτέλεσμα, καθώς δεν είναι απαραίτητο ότι συμβάλλουν στην βελτίωση της ευημερίας του ατόμου (Sen, 1987: 3). Η έμφαση δίνεται συνεπώς από τον Sen, στην αρχική ελευθερία επιλογής δράσης. Η ικανότητα, εστιάζει στην ελευθερία του υποκειμένου να επιλέξει, τον τρόπο που επιθυμεί να δράσει, ανεξάρτητα αν η επιλογές του θα τον οδηγήσουν στην ευημερία του ή όχι, εντάσσοντας συνεπώς μέσα στο εύρος των επιλογών του και επιλογές οι οποίες είναι δυνατόν να μην συντελέσουν στην αύξηση της ευημερίας του³. Η ικανότητα συνεπώς συνίσταται αφενός στις δυνατότητες που έχει ένα άτομο να επιτελέσει ένα διάνυσμα λειτουργιών, μεταξύ των οποίων είναι και η λειτουργία της επιλογής, και αφετέρου στην ικανότητά του, στην ελευθερία του να επιλέξει ανάμεσα σε διακριτούς τρόπους ζωής. Το σημείο εστίασης μεταφέρεται από τα μέσα που έχει κανείς στη διάθεσή του, ή από τα οφέλη που απολαμβάνει στη διαδικασία μετασχηματισμού των μέσων σε ωφέλεια.

³ Ο Sen αναφέρεται κυρίως σε επιλογές που δεν σχετίζονται με το αμιγώς ιδιοτελές συμφέρον του δρώντος. Θα εξετάσουμε αυτή την πτυχή παρακάτω. Σε κάθε περίπτωση ο Sen, σαφώς και εμπεριέχει στην έννοια της ικανότητας και συνεπειοκρατικά στοιχεία, δηλαδή στοιχεία που συνδέονται με την αύξηση της ευημερίας του ατόμου και αυτός είναι και ο βασικός λόγος που εισάγει την διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία (και επίτευξη) ευημερίας.

Πίνακας 2

Ικανότητα		Ευημερία
Η ελευθερία που έχει κάποιος να επιλέξει ανάμεσα σε διαφορετικές λειτουργίες.	Λειτουργίες	Όσο μεγαλύτερη η ικανότητα επιλογής (ελευθερία επιλογής), ανάμεσα σε διαφορετικές λειτουργίες, τόσο περισσότερες οι ευκαιρίες το άτομο να ευημερήσει

Το κεντρικό σημείο συνεπώς της έννοιας της ικανότητας είναι η ένταξη της ίδιας της διαδικασίας επιλογής ως συστατικό στοιχείο της ευημερίας του ατόμου. Αυτή είναι μια σημαντική προσθήκη του Sen στη συζήτηση περί του κοινωνικά διανεμητέου καθώς εστιάζει στην πολλαπλότητα των πραγματικών επιλογών που έχει ένα άτομο, προκειμένου να αξιολογηθεί το επίπεδο της ευημερίας του. Σύμφωνα με τον Sen, δεν μπορεί ένα άτομο να ευημερεί, αν η ζωή που διάγει δεν είναι αποτέλεσμα δικής του επιλογής, και μάλιστα μέσα από ένα ευρύ πλέγμα εναλλακτικών. Θα φέρουμε ένα παράδειγμα για το πόσο καθοριστική μπορεί να είναι η ελευθερία επιλογής για να αξιολογήσουμε αν ένας άνθρωπος πραγματικά ευημερεί. Στην ταινία *The Truman Show* (1998), ο ήρωας ζει μια εξαιρετικά ευχάριστη ζωή, μέσα σε ένα τεχνητό περιβάλλον, στημένο για την μετάδοση ενός ζωντανού reality show. Εργάζεται, δεν αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα, έχει μια ερωτική σχέση, είναι πλήρως κοινωνικοποιημένος, αλλά μεγαλώνει, αγνοώντας ότι η ζωή του είναι στην πραγματικότητα ένα πολύ καλά δουλεμένο τηλεοπτικό σενάριο. Η ευημερία του είναι υψηλή με βάση το αποτέλεσμα αλλά οι πραγματικές του επιλογές είναι εξαιρετικά περιορισμένες, καθώς περιορίζονται μόνο στο διάνυσμα των λειτουργιών που οι ιθύνοντες της σειράς είναι αποφασισμένοι να του επιτρέψουν. Η ικανότητα του να ζήσει μια ζωή όπως την επιθυμεί, λαμβάνοντας όλες τις απαραίτητες πληροφορίες και έχοντας όλα τα δεδομένα στη διάθεσή του, είναι μειωμένη. Δεν μπορεί να αποφασίσει για τον εαυτό του και να επιλέξει. Το ζητούμενο εδώ, δεν είναι αν ο Truman είναι ευτυχισμένος,

αλλά αν θα είχε επιλέξει ο ίδιος αυτόν τον τρόπο ζωής μόνος του, αν δηλαδή στην αφετηρία της διαδρομής είχε τη δυνατότητα να επιλέξει.

Στην θεωρία του Sen το ατομικό πλεονέκτημα, - η μειονέκτημα - κρίνεται με βάση την ικανότητα του ατόμου να κάνει όσα πράγματα στη ζωή έχει λόγο να εκτιμά (Sen, 2015: 270) και στις ευκαιρίες που έχει να επιλέξει ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους ζωής. Οι επιλογές όμως που κάνει ένα πρόσωπο δεν συνδέονται πάντα απαραίτητα μόνο με το επιδιωκόμενο όφελος ή τις επιθυμίες του υποκειμένου, αλλά εξαρτώνται άμεσα από τις ευρύτερες συνθήκες υπό τις οποίες το άτομο θα προβεί σε μια συγκεκριμένη επιλογή.

Ο όρος αντανakλά την ελευθερία επιλογών που έχει ένα άτομο, όχι μόνο ανάμεσα στους λειτουργικούς σκοπούς που επιτελεί σε μια συγκεκριμένη περίοδο, αλλά και τις ευκαιρίες που έχει να αναπροσαρμόσει τη ζωή του, επιλέγοντας νέους τύπους ζωής (Crocker & Robeyns, 2010: 63). Η εστίαση είναι στο εύρος, συνεπώς στην ελευθερία των πραγματικών επιλογών που έχει ένα άτομο. Κάθε επιλογή που κάποιος κάνει, εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, κάποιοι εκ των οποίων εξαρτώνται από το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο καλείται να αποφασίσει και κάποιοι άλλοι αφορούν τις καθαρά προσωπικές του επιλογές. Ας πάρουμε ένα απλό παράδειγμα: ας υποθέσουμε ότι σήμερα είναι η μέρα που ο Χάρης πηγαίνει να ψωνίσει στο super market. Το *ποια* προϊόντα τελικά θα επιλέξει σχετίζονται με ποικίλους παράγοντες που κάποιοι αφορούν στον ίδιο και κάποιοι όχι. Το καλάθι των αγορών του θα καθοριστεί από τις προσωπικές του διατροφικές προτιμήσεις (τι του αρέσει να τρώει και τι όχι), από τις αποφάσεις που έχει πάρει σχετικά με τις διατροφικές του συνήθειες (αν έχει αποφασίσει να τρώει υγιεινά ή όχι), από την κατάσταση της υγείας του (αν έχει υψηλή χοληστερίνη), από το εισόδημά του (πόσο ακριβά προϊόντα μπορεί να αγοράσει), από το εισόδημά του σε σχέση με την οικογενειακή του κατάσταση (για πόσους θα αγοράσει φαγητό), από τις περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούν τη στιγμή της αγοράς (αν είναι χειμώνας ή καλοκαίρι) αλλά και από την ποικιλία των προϊόντων που διαθέτει το super market στο οποίο ψωνίζει. Κάθε ένας από τους παράγοντες λειτουργεί είτε περιοριστικά, είτε θετικά ως προς το εύρος των επιλογών που έχει ο Χάρης. Αν η υγεία του είναι καλή, και έχει ένα άνετο εισόδημα, ενώ ζει μόνος του και επιπλέον ψωνίζει σε ένα κατάστημα με μεγάλη ποικιλία, το

τελικό καλάθι των αγορών του θα είναι πιο κοντά στις πραγματικές του προτιμήσεις, με άλλα λόγια θα αποφασίσει με μεγαλύτερη ελευθερία, το τί τελικά θα επιλέξει. Αν, αντίθετα, έχει κάποιο πρόβλημα υγείας και το εισόδημά του είναι χαμηλό, οι επιλογές του θα είναι κατά πολύ περιορισμένες. Το παράδειγμα είναι καθημερινό, αλλά μας επιτρέπει να αντιληφθούμε την πολλαπλότητα, αλλά και την αλληλοσύνδεση των παραγόντων που επηρεάζουν την τελική επιλογή ενός ατόμου. Στόχος της κοινωνικής διανομής, με βάση την θεωρία των ικανοτήτων, είναι να αυξήσει κατά το δυνατόν, την ελευθερία επιλογών ενός ατόμου λειτουργώντας προς όλες τις κατευθύνσεις που μπορεί να επηρεάζουν με τρόπο περιοριστικό το εύρος των επιλογών του. Μαζί με την έννοια της ικανότητας ο Sen εισάγει και μια πλουραλιστική προσέγγιση, η οποία αφορά τόσο στο αξιακό υπόβαθρο των επιλογών, πάντα μέσα σε ένα πλαίσιο εύλογης συμπεριφοράς, όσο και στην πληροφοριακή βάση δεδομένων που συνεκτιμώνται για την αποτίμηση του πλεονεκτήματος ή του μειονεκτήματος που έχει ένα άτομο στην κοινωνική διανομή. Αυτός ο πλουραλισμός έχει άμεση σχέση με την ελευθερία καθώς επιχειρεί να διευρύνει τόσο την έννοια του αγαθού, ενσωματώνοντας κάθε στόχο που ένα άτομο εύλογα επιθυμεί, αλλά και να την απαγκιστρώσει από μια περιοριστική απαρίθμηση των προς αξιολόγηση δεδομένων. Για την αξιολόγηση της θέσης ενός ατόμου στην κοινωνική διανομή οι θεωρίες ισότητας όσον αφορά στην ωφέλεια ή στα μέσα βασίζουν τις διαπροσωπικές συγκρίσεις σε ένα συγκεκριμένο κριτήριο (Sen, 1990: 112). Αυτό το κριτήριο όμως είναι ελλιπές κατά τον Sen, καθώς η ισότητα ως προς ένα μέσο μπορεί να οδηγήσει σε ανισότητα ως προς το τελικό αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, μπορεί κάποιος να έχει μεγαλύτερο εισόδημα από κάποιον άλλο αλλά να είναι ανάπηρος οπότε να μην μπορεί να μετατρέψει το μέσο (εισόδημα) σε επίτευγμα ή ευημερία, έχει συνεπώς μικρότερη δυνατότητα ευημερίας, συνεπώς μικρότερη ελευθερία να επιλέξει τον τρόπο που θα ζήσει. Το ίδιο μπορεί να οφείλεται σε άλλους παράγοντες φυσικούς (όπως π.χ. η εγκυμοσύνη), ή κοινωνικούς, όταν μιλάμε για κοινωνικές ομάδες με μειονεκτήματα πρόσβασης στο κοινωνικό σύνολο (Sen, 1990: 116). Οι οικονομολόγοι συχνά συνδέουν την έννοια του οφέλους με αυτήν της επιλογής, δηλαδή συσχετίζουν το όφελος με την επιλογή που έχει κάνει ένα άτομο σε σχέση με συγκεκριμένες δράσεις και

τούτο γιατί προϋποθέτουν ότι η επιλογή έχει γίνει με ωφελιμιστικά κριτήρια (Sen, 1984: 187). Παρόλα αυτά τα κίνητρα είναι πολύ σημαντικά ως προς την επιλογή κάποιας συγκεκριμένης δράσης και συνεπώς δεν μπορεί να αποκλείονται από την πληροφορία που απαιτείται για τον προσδιορισμό του οφέλους. Επίσης η ευημερία δεν μπορεί να σχετιστεί με την ευτυχία καθώς αυτή είναι κυρίως μια κατάσταση πνευματική, νοερή που συνδέεται με συγκυρίες και παράγοντες που μπορεί να είναι αποπροσανατολιστικοί (Sen, 1984: 188). Για παράδειγμα ένας άστεγος μπορεί να αισθανθεί ευτυχισμένος με ένα πιάτο φαΐ και ένα ζεστό κρεβάτι, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ευημερεί με γενικούς όρους. Για τον ίδιο λόγο πρέπει να αποκλείσουμε και την επιθυμία γιατί αφενός αυτή σχετίζεται με την πνευματική κατάσταση του προσώπου και αφετέρου σχετίζεται ιδιαίτερα και με τις επιλογές που έχει στη διάθεσή του (όσο λιγότερα πράγματα μπορεί να κατακτήσει ένα άτομο από τη θέση στην οποία βρίσκεται τόσο πιο χαμηλές είναι και οι επιθυμίες και οι προσδοκίες του). Ένας άνθρωπος που πεινάει μπορεί να επιθυμεί ένα πιάτο φαγητό, ενώ ένας πλούσιος ένα ιδιωτικό αεροπλάνο, η πραγματοποίηση των επιθυμιών τους δεν μπορεί να θεωρηθεί το ίδιο πράγμα, ούτε η μία το μέτρο της άλλης. Η επιθυμία είναι εντελώς ακατάλληλη για συγκρίσεις ανάμεσα σε διαφορετικά πρόσωπο, καθώς αυτή διαμορφώνεται με βάση την πραγματικότητα, συνεπώς εμπεριέχει όλες τις συνθήκες και ανισότητες. (Sen, 1984, 189-191).

Αντίθετα στη θεωρία ικανοτήτων, το σημείο της σύγκρισης δεν είναι η κατοχή των μέσων ή των πόρων ή η μεγιστοποίηση της ωφέλειας, αλλά η ικανότητα, δηλαδή η ελευθερία που έχει το άτομο να επιλέξει ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους ζωής (Sen, 1990: 115). Η ικανότητα αυτή εξαρτάται τόσο από παράγοντες που αφορούν στο γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο το άτομο ζει, δηλαδή τις πολιτικές και κοινωνικές δομές, όσο και σε στοιχεία που αφορούν το ίδιο το άτομο και τα ατομικά χαρακτηριστικά του. Για παράδειγμα, η ικανότητα ενός ανθρώπου να εργαστεί εξαρτάται τόσο από το ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εργάζεται (επιλογές ανάμεσα σε διαφορετικές εργασίες, πλήθος εργασιακών θέσεων κλπ) όσο και από τα ατομικά του χαρακτηριστικά (επίπεδο μόρφωσης, σωματική υγεία, κλπ).

ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΩΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ. ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΔΕΟΝΤΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΕΠΕΙΟΚΡΑΤΙΑ.

Στο πλαίσιο αυτό, η ελευθερία είναι μια κεντρική έννοια στη θεωρία του Sen, ο οποίος ενσωματώνει στις θέσεις του αρκετές από τις «παραδοσιακές» προσεγγίσεις της έννοιας, εισάγοντας όμως και άλλες διαστάσεις τις οποίες θα αναλύσουμε παρακάτω. Παρακολουθεί την διάκριση ανάμεσα στην αρνητική και θετική ελευθερία που έχει εισάγει ο Isaiah Berlin, Η πρώτη ορίζεται ως η απουσία περιορισμών και εξωτερικών καταναγκασμών στην δράση του ατόμου (Berlin, 2001: 257) και η δεύτερη σχετίζεται περισσότερο με την αυτονομία, την ελευθερία δηλαδή του ατόμου να είναι αυτεξούσιο και να επιλέγει και να θέτει τους στόχους του στη ζωή (Berlin, 2001: 271-272). Δηλαδή ενώ στην πρώτη περίπτωση η μέριμνα περιορίζεται στην απουσία περιορισμών στη δράση, στη δεύτερη περίπτωση απαιτούνται και θετικές ενέργειες προκειμένου το άτομο να είναι σε θέση να επιλέξει ελεύθερα τη δράση του, Η μεγαλύτερη μέριμνα που επιδεικνύεται για την πραγμάτωση της αρνητικής ελευθερίας μπορεί, σύμφωνα με τον Sen, να καταστεί προβληματική, καθώς περιορίζει τις κοινωνικές ρυθμίσεις στην εξάλειψη των παρεμβάσεων στις δράσεις των ατόμων. Αλλά, κάτι τέτοιο δεν είναι πάντα αρκετό. Συχνά απαιτούνται θετικές ενέργειες, που δεν είναι απαραίτητο να συνδέονται με τη ατομική δράση και επιλογή του ατόμου, αλλά γίνονται από τρίτους προκειμένου να καταστούν εφικτά τα αποτελέσματα που αυτός επιδιώκει. Ένας άνεργος που δεν μπορεί να βρει δουλειά, χωρίς να εμποδίζεται από το κράτος ή κάποιον τρίτο, έχει ανάγκη από ρυθμίσεις που να εστιάζουν στην αύξηση της θετικής του ελευθερίας. (Sen, 1987: 6). Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η διάκριση που εισάγει ο Sen και που σχετίζεται με την προσέγγιση της ελευθερίας ως δύναμης επί του αποτελέσματος (effective power) και ελέγχου επί της διαδικασίας (procedural control) (Sen, 208-210). Και οι δύο έννοιες σχετίζονται με την ελευθερία και αφορούν στην επιλογή της δράσης του ατόμου. Η δύναμη επί του αποτελέσματος αναφέρεται στη δύναμη που έχει κάποιος να επιτύχει τα αποτελέσματα που έχει επιλέξει και δεν εξετάζει το πώς αυτό το αποτέλεσμα θα επέλθει αλλά με το αν αυτό θα ανταποκρίνεται στις αρχικές του επιλογές. Αντίθετα ο έλεγχος (procedural control) σχετίζεται με την ίδια τη διαδικασία εκτέλεσης με το αν δηλαδή το

άτομο έχει τον έλεγχο κατά τη διαδικασία λήψης και εκτέλεσης της απόφασης (Sen, 1984: 209). Σύμφωνα με πολλές προσεγγίσεις, η ελευθερία έγκειται στον έλεγχο επί της διαδικασίας. Αν ένα άτομο δεν ελέγχει τη διαδικασία λήψης της απόφασης, τότε η ελευθερία του περιορίζεται. Η έννοια όμως της δύναμης αποτελέσματος συνιστά ελευθερία χωρίς να απαιτείται ο έλεγχος επί της διαδικασίας όταν πληρούνται οι εξής προϋποθέσεις: αφενός δεν υπάρχει κάποιος όρος σε σχέση με την προτίμηση που έχει κάποιος ως προς το αποτέλεσμα, και αφετέρου όταν η εκπλήρωση αυτού του αποτελέσματος δεν εξαρτάται από την καλή θέληση κάποιων άλλων (Petit, 2010 :96)

Η διάκριση ανάμεσα στη δύναμη του αποτελέσματος και στον έλεγχο επί της διαδικασίας αποσκοπεί στο να υπογραμμίσει ότι τα άτομα έχουν πολύ σπάνια τον πλήρη έλεγχο των διαδικασιών καθώς υπάρχει άμεση συνάρτηση με τις ευρύτερες συνθήκες της κοινωνίας και συνεπώς μια θεωρία δικαιοσύνης δεν μπορεί να εστιάζει αποκλειστικά εκεί. Εδώ η προσέγγιση αφορά στο αποτέλεσμα, στο κατά πόσο αυτό ικανοποιεί την αρχική μας επιλογή, παραμερίζοντας τη διαδικασία λήψης της απόφασης. Αυτό που είναι το ζητούμενο εδώ, είναι το να δημιουργηθεί το κατάλληλο υπόβαθρο προκειμένου να είναι κάποιος σε θέση να επιλέξει ελεύθερα τον τρόπο με τον οποίο θα δράσει. Ας υποθέσουμε ότι ζούμε σε μια γειτονιά με υψηλό δείκτη εγκληματικότητας κάτι που δεν μας επιτρέπει να περπατάμε ελεύθερα στους δρόμους εξαιτίας του φόβου που έχουμε μήπως κάποιος μας επιτεθεί ή μας ληστέψει. Σε μια τέτοια περίπτωση, ισχυρίζεται ο Sen, δεν έχει σημασία ποιος έχει τον έλεγχο της διαδικασίας λήψης της απόφασης - δηλαδή ποιος φροντίζει ώστε αυτό να γίνει εφικτό - αλλά η δύναμη του αποτελέσματος, δηλαδή να καταστεί εφικτό αυτό που επιθυμούμε (Sen, 1984: 210). Αυτό που έχει σημασία είναι ότι η απομάκρυνση των εγκληματικών στοιχείων από τη γειτονιά μας θα επηρεάσει όχι μόνο την ελευθερία ευημερίας, αλλά και την ευημερία δράσης. Θα επηρεάσει τη δύναμη επί του αποτελέσματος, αλλά και την δύναμη ελέγχου γιατί τελικά έχουμε τον έλεγχο επί της απόφασης μας για το αν θα περπατήσουμε ή όχι. (Sen, 1984: 211). Σε αντίθεση με άλλες φιλελεύθερες θεωρίες, ο Sen υπερασπίζεται εδώ την ιδέα μιας θετικής ελευθερίας, στο πλαίσιο της οποίας το ζητούμενο είναι και το αποτέλεσμα και όχι μόνο η δράση, στο μέτρο και στο βαθμό που το αποτέλεσμα έρχεται να

καλύψει τις ανάγκες των ατόμων. Στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας, το ζητούμενο δεν είναι πάντα η δράση των ατόμων, αλλά και η διαμόρφωση του κατάλληλου περιβάλλοντος ώστε η δράση αυτή να γίνεται ανεμπόδιστα. Η προσέγγιση αυτή βέβαια αφήνει ανοικτά άλλα ζητήματα. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο Sen περιορίζεται να πει ότι η ασφάλεια των δρόμων θα γίνει από κάποιους άλλους, για λογαριασμό των πολιτών που επιθυμούν να περπατούν ελεύθερα στους δρόμους, μεταφέροντας την ευθύνη για τη διαδικασία απομάκρυνσης των ταραχοποιών στοιχείων από το άτομο σε κάποιους τρίτους. Η διαδικασία όμως καθαυτή παίζει συχνά καθοριστικό ρόλο, και δεν μπορεί να μην συμπεριλαμβάνεται σε μια τέτοια προσέγγιση. Ο έλεγχος επί της διαδικασίας είναι συχνά σημαντικός, ακόμα και όταν δεν αφορά την άμεση εκτέλεση μιας πράξης από το ίδιο το άτομο. Μπορεί το τελικό ζητούμενο, να έχει ιδιαίτερη σημασία, αλλά εξίσου σημαντική είναι και η διαδικασία που θα οδηγήσει σε αυτό το αποτέλεσμα. Ας υποθέσουμε ότι το παραπάνω παράδειγμα λαμβάνει χώρα σε μια γειτονιά της Αθήνας, με υψηλό ποσοστό μεταναστών, και ας δεχτούμε, για χάρη του παραδείγματος ότι αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της εγκληματικότητας. Τι συμβαίνει στην περίπτωση που τους δρόμους αναλαμβάνουν να «καθαρίσουν» μέλη της Χρυσής Αυγής; Ποιες οι συνέπειες αν τελικά η ασφάλεια γίνει από το κράτος, αλλά με διαδικασίες στις οποίες κάποιος είναι εντελώς αντίθετος (π.χ. περιορισμό ανθρωπίνων δικαιωμάτων). Τέλος, ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα αν όλα γίνουν με τις σωστές διαδικασίες, αλλά αυξηθεί η αστυνόμευση και τοποθετηθούν κάμερες στους δρόμους με το επιχείρημα της τήρησης της ασφάλειας των πολιτών; Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι αμφίβολο αν θα υπήρχε αύξηση τόσο της ελευθερίας δράσης, όσο και της ελευθερίας ευημερίας των πολιτών, σύμφωνα με τον διαχωρισμό που εισηγείται ο Sen.

Σε κάθε περίπτωση, ο Sen επιχειρεί να καταδείξει ότι η ελευθερία σε σχέση με μια επιλεγμένη δράση εμπεριέχει τόσο το στάδιο λήψης της απόφασης και της επακόλουθης δράσης, όσο και τη διαδικασία που καθιστά - ή όχι - την ολοκλήρωση της δράσης με τους όρους που έχει ο ίδιος επιλέξει. Μια θεωρία δικαιοσύνης θα πρέπει να εστιάζει και στα δύο στάδια και να μην περιορίζεται σε κάποιο από αυτά. Αυτό θα είχε ως συνέπεια τον περιορισμό των πληροφοριών αξιολόγησης και την μη ορθή στάθμιση όλων των παραμέτρων

προκειμένου να αποτιμηθεί η θέση του ατόμου στην κοινωνική διανομή. Ούτε το αποτέλεσμα, ούτε οι διαδικασίες από μόνες τους συνιστούν επαρκείς δείκτες ευημερίας, καθώς δεν εμπερικλείουν όλα τα στάδια της ανθρώπινης δράσης.

Ένα άλλο θέμα που πραγματεύεται είναι η διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία ως εγγενή αξία, και στην εργαλειακή της χρησιμότητα για την επίτευξη άλλων στόχων. Ο Sen δεν απορρίπτει την εργαλειακή προσέγγιση της ελευθερίας, αλλά θεωρεί ότι η ελευθερία έχει και μια εγγενή αξία που δεν μπορεί να παραγνωρίζεται (Sen, 1987: 32). Σε αυτό το πλαίσιο ο Sen εκτιμά, ότι τόσο η δεοντοκρατία, όσο και η συνεπειοκρατία δεν μπορούν να εκτιμήσουν σωστά το πλαίσιο εφαρμογής των δικαιωμάτων. Η δεοντοκρατία θεωρεί ότι τα δικαιώματα έχουν μια εγγενή αξία και συνεπώς δεν μπορούν να παραβιάζονται,⁴ παραγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο, ότι κάποιες φορές προκειμένου να προστατευθεί κάποιο σημαντικό δικαίωμα απαιτούνται θετικές πράξεις που μπορεί να περιλαμβάνουν την παραβίαση ενός ήσσονος σημασίας δικαιώματος (Sen, 1982: 5). Η συνεπειοκρατία αντίθετα αποτιμά τα δικαιώματα, μόνο κατά τρόπο εργαλειακό σε σχέση με τις συνέπειες που αποφέρουν σε επίπεδο οφέλους. Μια τέτοια προσέγγιση, όμως μπορεί να οδηγήσει σε παραπλανητικές ερμηνείες για την ορθότητα ή μη μιας πράξης. Ο Sen παραθέτει ένα παράδειγμα στο οποίο ο μετανάστης Ali κινδυνεύει να δεχθεί μια επίθεση από μια ομάδα ρατσιστών. Η φίλη του Donna μαθαίνει για τα σχέδια των ρατσιστών, αλλά δεν μπορεί να τον ενημερώσει καθώς δεν γνωρίζει που βρίσκεται. Ο μόνος τρόπος να το κάνει αυτό, είναι να διαρρήξει το γραφείο του Charlie, χωρίς τη συναίνεσή του, καθώς αυτός λείπει σε διακοπές, προκειμένου να διαβάσει ένα σημείωμα που έχει αφήσει εκεί ο Ali, στο οποίο αναγράφονται τα τηλέφωνα επικοινωνίας στο μέρος που βρίσκεται. Μια δεοντοκρατική προσέγγιση, δεν θα μπορούσε να αποσοβήσει την επίθεση, καθώς κάθε παραβίαση του γραφείου του Charlie χωρίς τη συναίνεσή του κρίνεται απαράδεκτη, όποια και αν είναι η συνέπεια από πλευράς ωφελιμότητας ως προς τη ζωή του Ali. Η συνεπειοκρατική προσέγγιση, επίσης

⁴ Η πλέον χαρακτηριστική τέτοια προσέγγιση στη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία είναι αυτή του Nozick: «Τα άτομα έχουν δικαιώματα και υπάρχουν πράξεις (things) που κανένα άλλο άτομο ή σύνολο ατόμων δεν μπορεί να κάνει σε αυτά χωρίς να τα παραβιάζει» (1974: IX).

δεν θα απέτρεπε την επίθεση καθώς ο βαθμός της συνολικής ωφελιμότητας θα ήταν μεγαλύτερος στην περίπτωση που αυτή η επίθεση τελικά λάμβανε χώρα (Sen, 1982: 12). Οι δύο προσεγγίσεις καταλήγουν στο ίδιο, μη ηθικά αποδεκτό, αποτέλεσμα από διαφορετικές διαδρομές.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν είναι δυνατό να υπάρξει μια θεωρία δικαιοσύνης που να σέβεται τα δικαιώματα ως σημαντικά αγαθά, συνεκτιμώντας όμως και τις συνέπειες, προκειμένου να αποφανθεί για το ορθό ή όχι μιας πράξης (Μολύβας, 2004: 42). Ο Sen ενστερνίζεται μια προσέγγιση που βασίζεται στην ενσωμάτωση των δικαιωμάτων σε στόχους (goals rights system), έτσι ώστε αυτά να συνεκτιμώνται κατά τη διαδικασία αποτίμησης, τόσο ως δικαιώματα με εγγενή αξία, όσο και ως προς τις συνέπειες που έχουν σε επίπεδο οφέλους (Sen, 1982: 15-20). Ο συνδυασμός αυτός μπορεί να επιτευχθεί αν μετατοπιστεί η οπτική γωνία υπό την οποία γίνονται κατανοητά τα δικαιώματα, έτσι ώστε να μην εξετάζονται ως μια σχέση που συνδέει δύο πρόσωπα, αλλά πρωτίστως ως μια ικανότητα του ατόμου να ασκήσει ένα συγκεκριμένο δικαίωμά του (Sen, 1982: 16). Εδώ το δικαίωμα γίνεται αντιληπτό μέσα σε ένα πλαίσιο θετικής ελευθερίας και αυτονομίας και λιγότερο ως το αντικείμενο που αφορά στη σχέση δύο ατόμων. Μια τέτοια προσέγγιση επιτρέπει την ενσωμάτωση των δικαιωμάτων στους στόχους και βοηθά την αποτίμηση της κατάστασης από δύο οπτικές γωνίες: από αυτήν κατά την οποία το υποκείμενο δρα (doer) και από αυτήν κατά την οποία το υποκείμενο παρακολουθεί τις συνέπειες της δράσης του (viewer). Αυτό συνεπάγεται ότι η δράση του υποκειμένου αποτιμάται τόσο από το δικαίωμά του να δράσει κατά τον τρόπο που επιθυμεί, όσο και από τις συνέπειες που αυτή η δράση θα έχει (Sen, 1982: 21)⁵.

⁵ Ο Sen υιοθετεί μια «εμπλουτισμένη» συνεπειοκρατική προσέγγιση που ονομάζεται σχετικότητα δράσης (agency relativity), η οποία προκειμένου να προβεί σε συμπέρασμα σχετικά με την ηθικότητα ή μη μιας πράξης συνυπολογίζει την ωφελιμότητα των συνεπειών μιας δράσης τόσο από πλευράς συνολικού οφέλους, όσο και σε σχέση με την οπτική του δράντος υποκειμένου. Έτσι, στο παράδειγμα που δίνει ο Williams (1973: 98-99), όπου ο Jim βρίσκεται αντιμέτωπος με το δίλημμα αν θα πρέπει να σκοτώσει ο ίδιος έναν ινδιάνο, προκειμένου να σώσει τους υπόλοιπους δεκαεννέα, συνυπολογίζεται τόσο το γεγονός ότι η συνολική ωφελιμότητα θα είναι μεγαλύτερη από τη στιγμή που θα σκοτωθεί ένας αντί για είκοσι, αλλά και το γεγονός, ότι η θέση του ίδιου του Jim θα είναι πολύ χειρότερη, καθώς θα έχει σκοτώσει έναν άνθρωπο. (Sinnott Armstrong Walter, 2019).

Το πλεονέκτημα της προσέγγισης της ικανότητας συνίσταται, σύμφωνα με τον Sen, στο ότι δίνει λύση στα θεωρητικά αδιέξοδα που μόλις περιγράψαμε, καθώς ενσωματώνει συνεκτικά όλες τις αντιθέσεις. Η ικανότητα ως ελευθερία μπορεί να γίνει κατανοητή και ως αρνητική και ως θετική ελευθερία. Στο παράδειγμα του ανέργου που προσπαθεί να επιτελέσει τη λειτουργία της εργασίας, η ικανότητα εμπεριέχει και την απουσία εμποδίων και περιορισμών από τρίτους, αλλά και τις θετικές πράξεις που απαιτούνται προκειμένου να είναι σε θέση να εργαστεί (π.χ. κίνητρα προς τις επιχειρήσεις για την απορρόφηση των χρόνια ανέργων από την αγορά εργασίας). Θα αναφερθούμε σε αυτό το σημείο και παρακάτω, αλλά θέλουμε εδώ να σημειώσουμε ότι η χρήση θετικών ενεργειών προς κάποιες κοινωνικές ομάδες προκειμένου να βελτιωθεί το υπόβαθρο των επιλογών τους μπορεί αυτόματα να οδηγήσει στον περιορισμό της ελευθερίας μιας άλλης κοινωνικής ομάδας και συνεπώς στη μείωση της δικής τους ικανότητας επιλογής. Για παράδειγμα η παροχή κινήτρων στις επιχειρήσεις για την απορρόφηση των χρόνια ανέργων είναι πιθανόν να έχει αρνητικές συνέπειες στις πιθανότητες προς εύρεση εργασίας των νέων που μπαίνουν στην αγορά εργασίας. Το ζητούμενο συνεπώς παραμένει με ποια κριτήρια γίνεται η στάθμιση των προτεραιοτήτων όταν μιλάμε για δικαιώματα, ελευθερίες ή ικανότητες, που βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Μια θεωρία δικαιοσύνης πρέπει σε κάθε περίπτωση να παρέχει μια πειστική και σαφή απάντηση σε αντίστοιχα ερωτήματα.

Επιπλέον, η ικανότητα ως ελευθερία επιλογής ανάμεσα σε ένα εύρος λειτουργικών σκοπών και σε διακριτούς βίους συνιστά ταυτόχρονα και εργαλείο για την επίτευξη της ευημερίας αλλά και εγγενή αξία. Ο εργαλειακός της ρόλος είναι προφανής: όσο περισσότερες επιλογές έχει ένα άτομο να επιλέξει ελεύθερα τον τρόπο που θέλει να ζήσει, τόσο μεγαλύτερη ευκαιρία έχει να κατακτήσει τελικά την ευημερία. Σε αυτό το πλαίσιο ο Sen αναγνωρίζει μια σειρά από ελευθερίες, που έχουν εργαλειακή αξία, αλλά αποτελούν αναγκαία συνθήκη για την πραγμάτωση της ικανότητας επιλογής, με την έννοια της αυτεξουσιότητας και του αυτοπροσδιορισμού. Ως τέτοιες, παραθέτει τις πολιτικές ελευθερίες, τις οικονομικές διευκολύνσεις, τις κοινωνικές ευκαιρίες, τις εγγυήσεις διαφάνειας, την προστατευτική ασφάλεια (Sen, 2006:74). Χωρίς αυτές το άτομο δεν θα κατακτήσει ποτέ την εγγενή αξία

της ελευθερίας που συνίσταται στην ίδια τη διαδικασία επιλογής, ανάμεσα σε διακριτούς τύπους βίου. Η επιλογή ανάμεσα σε λειτουργικούς σκοπούς και τρόπους ζωής, συνιστά από μόνη της έναν λειτουργικό σκοπό υψίστης σημασία, γεγονός που της αποδίδει εγγενή αξία (Sen, 1987: 32). Τρίτον, η ικανότητα ως δυνατότητα εξάσκησης ενός δικαιώματος δεν γίνεται κατανοητή απαραίτητα μέσα από τη σχέση δύο υποκειμένων, αλλά μπορεί να εξεταστεί και ανεξάρτητα ως προς το αν και σε ποιο βαθμό είναι ένα άτομο ικανό να ασκήσει ελεύθερα κάποιο δικαίωμά του. Τέλος, η ικανότητα ενσωματώνει το δικαίωμα της επιλογής στους τελικούς στόχους της ευημερίας, συνδυάζοντας συνεπώς το δικαίωμα της ελευθερίας με τις ευνοϊκές συνέπειες που αποφέρει στην ανθρώπινη ευζωία.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ, ΜΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ.

Η έννοια της ελευθερίας κατέχει πρωταρχική θέση στην θεωρία των ικανοτήτων. Η προτεραιότητα που δίνεται στην ελευθερία και η εστίαση στην σημασία που αυτή έχει για την επίτευξη της συνιστά το σημαντικότερο πλεονέκτημα της θεωρίας, καθώς σχετίζεται με τις πραγματικές ευκαιρίες που έχουν τα άτομα να διάγουν το βίο που επιθυμούν, αλλά και με τις κοινωνικές ρυθμίσεις που απαιτούνται προκειμένου κάτι τέτοιο να καταστεί εφικτό. Ο Sen ουσιαστικά επιχειρεί να συνδυάσει δύο παραδοσιακά αντικρουόμενες έννοιες, την ελευθερία δράσης και την ισότητα. Η γενική παραδοχή στις θεωρίες που προάγουν την ελευθερία δράσης είναι ότι οι συνέπειες της ισότητας είναι περιοριστικές για την ελευθερία. Αλλά, όπως σημειώνει ο Sen, “η πεποίθηση ότι η ελευθερία δράσης⁶ είναι σημαντική δεν μπορεί να έρχεται σε σύγκρουση με την άποψη ότι είναι σημαντικό οι κοινωνικές διευθετήσεις να διεξάγονται με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθούν την ισότητα των ελευθεριών δράσης που έχουν οι άνθρωποι» (Sen, 2004: 58). Υπό αυτό το πρίσμα μια θεωρία κοινωνικής δικαιοσύνης θα πρέπει να υπερασπίζεται την ελευθερία και να προάγει την ισότητα της ελευθερίας δράσης» (Sen, 1979: 59).

Η πιο σημαντική ίσως συμβολή του Sen στη συζήτηση του εξισωτικού φιλελευθερισμού είναι η άμεση ένταξη της ελευθερίας στην επιδίωξη της

⁶ Ο Sen κάνει μια εννοιολογική διάκριση ανάμεσα σε «ελευθερία δράσης» και σε ελευθερία ευημερίας. Θα ασχοληθούμε με τη διάκριση αυτή παρακάτω.

ευημερίας. Η ελευθερία δράσης αποκτά ιδιαίτερη σημασία γιατί αναβαθμίζεται σε εγγενές και βασικό συστατικό της ευημερίας ενός ατόμου. Ένα άτομο μπορεί ελεύθερα να επιλέξει ανάμεσα σε στόχους που θα συντελέσουν στην αύξηση της ευημερίας του και σε άλλους που δεν σχετίζονται με αυτήν, αλλά η ευημερία δεν μπορεί να πραγματωθεί αν δεν εμπεριέχει μέσα της την ελευθερία επιλογής.

Ο Sen εισάγει τη διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία ευημερίας. Η πρώτη συνίσταται «στην ελευθερία να πραγματοποιήσει κανείς τα επιτεύγματα που εκτιμά και προσπαθεί να παράγει», ενώ η δεύτερη ορίζεται ως «η ελευθερία επίτευξης εκείνων των πραγμάτων που συγκροτούν την ευημερία του» (Sen, 1992: 105).⁷ Η ελευθερία δράσης δεν μπορεί να ερμηνευτεί ανεξάρτητα από τις αξίες και τους στόχους του ατόμου και αντανakλά την ικανότητά του να επιλέξει και να επιτελέσει τους γενικότερους στόχους που έχει θέσει, έχει συνεπώς μια ευρύτερη έννοια σε σχέση με την ελευθερία ευημερίας που σχετίζεται κυρίως με τις δράσεις που έχουν ή προσδοκούν να έχουν ως αποτέλεσμα την ευημερία του δρώντος υποκειμένου (Sen, 1984: 203). Προφανώς, η ελευθερία δράσης είναι εννοιολογική προϋπόθεση της ελευθερίας ευημερίας. Το άτομο είναι ελεύθερο να δράσει σύμφωνα με τους στόχους που επιθυμεί ανεξάρτητα με το αν αυτοί συμβάλλουν ή όχι στην ευημερία του (Sen, 1984 : 204) αλλά δεν μπορεί να ευημερήσει αν η ζωή που ζει δεν είναι αποτέλεσμα των δικών του επιλογών. Η ελευθερία ευημερίας συνδέεται με την ικανότητα ενός προσώπου να κατακτήσει ένα διάνυσμα λειτουργικότητας, αλλά και να απολαύσει τα αντίστοιχα επιτεύγματα και οφέλη (Sen, 1984: 203), συνδέεται συνεπώς όχι μόνο με την επιλογή, αλλά και με το αποτέλεσμα. Η ελευθερία δράσης, σχετίζεται με το τι μπορεί ή δεν μπορεί να κάνει κάποιος ανάλογα με τους στόχους που επιλέγει, ενώ η ελευθερία ευημερίας σχετίζεται με τα πλεονεκτήματα που απολαμβάνει κάποιος ως αποτέλεσμα της δράσης του.

⁷ Η διάκριση αυτή προϋποθέτει και άλλες εννοιολογικές διακρίσεις που κάνει ο Sen και που αφορούν στους στόχους και στα επιτεύγματα. Οι στόχοι λοιπόν μπορεί (α) να προάγουν ευημερία και (β) να είναι γενικού περιεχομένου και να μην συνδέονται άμεσα με αυτήν. Επιπλέον, το επίτευγμα διακρίνεται από την ελευθερία επίτευξης: το πρώτο σχετίζεται με το αποτέλεσμα ενώ το δεύτερο με την ελευθερία που έχει κάποιος να φτάσει στο επιθυμητό αποτέλεσμα (Sen, 1993, 35).

Αυτή η διάκριση είναι ιδιαίτερα σημαντική και συνδέεται άμεσα με τη συνεπειοκρατική προσέγγιση του Sen, την οποία εξετάσαμε παραπάνω, καθώς η ελευθερία δράσης συνδέεται με τις ευκαιρίες που έχει ένα άτομο να ευημερήσει, ενώ η δεύτερη αποτιμάται με βάση τις συνέπειες που έχει η πράξη του. Σε αυτό το πλαίσιο, στη μία περίπτωση το άτομο αντιμετωπίζεται ως δρών και ως κριτής,⁸ ενώ στην άλλη ως δικαιούχος τα πλεονεκτήματα και τα δικαιώματα του οποίου πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν (Sen, 1984: 208).

Το βασικό επιχείρημα του Sen για την εισαγωγή αυτής της διάκρισης είναι ότι οι δύο μορφές της ελευθερίας μπορεί βέβαια να συνδυάζονται αλλά μπορεί να βρίσκονται σε αντίθεση. Τα άτομα δεν λειτουργούν πάντα με γνώμονα το στενό προσωπικό τους συμφέρον, αλλά συχνά επιλέγουν δράσεις ή στόχους που συνδέονται με το καλό ενός άλλου ατόμου ή με την ευημερία του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, Στον ωφελιμισμό, επικρατεί η γενική θέση ότι ορθολογική συμπεριφορά είναι αυτή «που υπηρετεί με προφανή τρόπο το ατομικό συμφέρον του δρώντος». (Sen, 2015: 216). αντιμετωπίζοντας την ορθολογικότητα των επιλογών με εξαιρετικά μονοδιάστατο τρόπο. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι απαραίτητο. Συχνά οι άνθρωποι επιλέγουν πράξεις και συμπεριφορές που έρχονται σε αντίθεση με την ευημερία τους, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση ανθρώπων που θυσιάζουν την ευημερία τους για κάποιο σκοπό που επιλέγουν ως σημαντικό. Ο Sen αντιπροτείνει μια πιο ανοικτή προσέγγιση της έννοιας ώστε να περιλαμβάνει τις περιπτώσεις που η δράση ενός προσώπου δεν υποκινείται από καθαρά προσωπικά κίνητρα. Προτείνει την μετακίνηση αυτής της στενής θεώρησης προς αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «εύλογη συμπεριφορά» η οποία παραμένει ορθολογική, καθώς επιβεβαιώνεται από έναν κριτικό αναστοχαστικό έλεγχο (Sen, 2015: 217), αλλά ταυτόχρονα είναι διευρυμένη έτσι ώστε να περιλαμβάνει ως κριτήριο και την ενσωμάτωση των περιπτώσεων που ένα άτομο επιλέγει, ελεύθερα, να διαρρήξει τους δεσμούς με το στενό προσωπικό του συμφέρον και

⁸ Και ως τέτοιος είναι και υπόλογος για τη δράση του. Η ελευθερία δράσης δεν σημαίνει ότι κάποιος μπορεί να κάνει ότι θέλει. Αντίθετα συνδέεται άμεσα με την ανάληψη ευθυνών εκ μέρους του ατόμου. Μόνο όταν κάποιος έχει με ελεύθερο τρόπο επιλέξει τη δράση του στη ζωή μπορεί να είναι και υπόλογος για τις πράξεις του και να αναλάβει τις ευθύνες του. (Sen, 1984: 204).

λειτουργήσει με γνώμονα και το συμφέρον των άλλων (Sen, 2015: 216). Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που ο Sen επικροτεί την ρωσιανή θέση καθώς η έννοια της δικαιοσύνης ταυτίζεται με την ακριβοδικία, συνιστά δηλαδή μια «απαίτηση αμεροληψίας» (Sen, 2015: 87).⁹

Για παράδειγμα, έστω ότι κάποιος περπατώντας σε μια παραλία βλέπει κάποιον να πνίγεται. Η προσπάθεια του να τον σώσει αντανakλά την ελευθερία δράσης του. Η επιλογή του όμως αυτή έχει ως συνέπεια την μείωση της ευημερίας του καθώς κατά τη διάσωση η ζωή του τίθεται σε κίνδυνο (Sen, 1984: 206). Στο παράδειγμα αυτό που χρησιμοποιεί ο Sen διαβλέπουμε μια εσωτερική αντίφαση. Διερωτόμαστε, γιατί μια τέτοια πράξη συνιστά απαραίτητα και περιορισμό της ελευθερίας ευημερίας; Η απάντηση στο ερώτημα σχετίζεται άμεσα με το τί ορίζουμε ως ευημερία. Αν απαντήσουμε καταφατικά, όπως κάνει ο Sen στα παραδείγματα που καταθέτει, θα έχουμε προβεί σε μια πολύ στενή ερμηνεία της ευημερίας, προσμετρώντας σε αυτήν παράγοντες που σχετίζονται άμεσα με την υγεία ή με το επίπεδο της άνεσης της διαβίωσης ενός ανθρώπου, του στενού ατομικού τους συμφέροντος, υιοθετώντας με άλλα λόγια την ωφελιστική προσέγγιση, που ο ίδιος ο Sen αντιμάχεται. Όμως, η ευημερία, δεν σχετίζεται μόνο με αυτούς τους παράγοντες, αλλά και με άλλους που συνδέονται με την αυτοεκτίμηση, την αναγνώριση από το κοινωνικό σύνολο, την αίσθηση εκπλήρωσης ενός καθήκοντος κλπ. Η δράση για μη ιδιοτελείς σκοπούς μπορεί να έχει αρνητικό αποτέλεσμα, για κάποιους τομείς του ανθρώπινου βίου και θετικό για κάποιους άλλους. Είναι προφανές ότι ένας άνθρωπος, προκειμένου να προβεί σε μια μη ιδιοτελή δράση, έχει ενστερνιστεί μια ιδέα περί αγαθού, στην οποία οι παράγοντες που δεν σχετίζονται άμεσα με την δική του με ευημερία, ιεραρχούνται σε προτεραιότητα. Ο ίδιος ο Sen, άλλωστε, ορίζει την ελευθερία εμπρόθετης δράσης ως την «ελευθερία του ατόμου να επιδιώκει τους στόχους και τις αξίες που έχει λόγο να εκτιμά» (Sen, 2015: 327), Από τη στιγμή που τους εκπληρώνει μέσα από την ελεύθερη δράση του, η ελευθερία δράσης και η ελευθερία ευημερίας δεν βρίσκονται σε αντίθεση, αλλά συμπίπτουν. Δεδομένου ότι ο Sen υποστηρίζει μια ευρεία αντίληψη περί του αγαθού, είναι

⁹ Ο Rawls εξασφαλίζει την απαίτηση αμεροληψίας τοποθετώντας τα άτομα κατά την επιλογή των βασικών αρχών πίσω από ένα πέπλο άγνοιας. Βλ. παρακάτω σελ 23

δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί χρησιμοποιεί αυτό το παράδειγμα προκειμένου να στοιχειοθετήσει τη διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία ευημερίας.

Στην περίπτωση της ελευθερίας δράσης είναι σαφές ότι το σημείο εστίασης προκειμένου να αποτιμήσουμε αν αυτή υφίσταται ή όχι είναι η χρονική στιγμή της επιλογής της απόφασης. Η ελευθερία δράσης, ως ελευθερία επιλογής σχετίζεται με την *αφετηρία* της δράσης ενός ανθρώπου, με τις ευκαιρίες που έχει να επιλέξει ελεύθερα ανάμεσα σε ένα ικανό εύρος λειτουργιών. Αφορά δηλαδή το χρονικό σημείο κατά το οποίο ένα άτομο επιλέγει με ποιο τρόπο θα διάγει τη ζωή του. Εδώ η ελευθερία αφορά δύο πτυχές (Sen, 2015: 266-269). Αρχικά, συνδέεται με το εύρος των επιλογών μας, δηλαδή με το πόσες λειτουργίες μπορεί να επιτελέσει ένα άτομο, και πόσες επιλογές έχει ανάμεσα σε διαφορετικές λειτουργίες. Όσο περισσότερες οι λειτουργίες, τόσο περισσότερες και οι επιλογές, συνεπώς, τόσο μεγαλύτερη και η ελευθερία. Αυτή την ελευθερία ο Sen την ονομάζει «πτυχή ευκαιρίας» (Sen, 2015: 266). Η δεύτερη πτυχή αφορά στην ελευθερία που σχετίζεται με τις διαδικασίες λήψης της απόφασης («πτυχή διαδικασίας»), (Sen, 2015: 266), με το κατά πόσο δηλαδή το άτομο είναι απεγκλωβισμένο από εξωτερικούς περιορισμούς που δεν του επιτρέπουν να επιτελέσει την λειτουργία που επιθυμεί. Ο Sen χρησιμοποιεί το εξής παράδειγμα. Ο Kim έχει αποφασίσει να μείνει στο σπίτι του το βράδυ. Στο σενάριο Α κάνει αυτό που έχει αποφασίσει. Στο σενάριο Β, κάποιοι εισβάλλουν στο σπίτι του και τον απαγάγουν. Στο σενάριο Γ, οι ίδιοι άνθρωποι υποχρεώνουν τον Kim να μείνει σπίτι του, απειλώντας τον ότι αν δεν το κάνει θα υποστεί σοβαρές συνέπειες (Sen, 2015: 267). Το σενάριο Β συνιστά μια κατάφορη παραβίαση της επιλογής του οπότε σε κάθε περίπτωση δεν εξετάζεται. Ανάμεσα όμως στο σενάριο Α και στο σενάριο Γ, υπάρχει μια σημαντική διαφορά. Ενώ το αποτέλεσμα είναι το ίδιο και στις δύο περιπτώσεις, δηλαδή ο Kim μένει στο σπίτι του, στην πρώτη περίπτωση αυτό είναι αποτέλεσμα της δικής του ελεύθερης επιλογής, ενώ στην τρίτη, είναι αποτέλεσμα ενός εξωτερικού καταναγκασμού που του αφαιρεί κάποια άλλη ελευθερία π.χ την ελευθερία του να αλλάξει γνώμη (Sen, 2015: 268). Το ζητούμενο εδώ δεν είναι αν ο Kim έμεινε ή όχι σπίτι του τελικά, αλλά το αν κατά τη διαδικασία πραγμάτωσης του αποτελέσματος είχε την ελευθερία της

επιλογής. Με έναν τρόπο η διάκριση αυτή σχετίζεται άμεσα με την διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία ευημερίας. Όπως η ελευθερία ευημερίας δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν είναι αποτέλεσμα μιας ελεύθερης δράσης, έτσι και το αποτέλεσμα δεν μπορεί να αποτιμηθεί αν δεν λαμβάνει υπόψιν τη διαδικασία που προηγήθηκε προκειμένου να καταστεί αυτό εφικτό. Ο Sen αναφέρεται σε διάκριση ανάμεσα στη «στενή και ευρεία έννοια της ελευθερίας» (Sen, 2015: 269). Η πρώτη περιλαμβάνει μόνο το «αποτέλεσμα κορύφωσης» (Sen, 2015: 253-255), δηλαδή το επίτευγμα, ενώ η δεύτερη το «περιεκτικό αποτέλεσμα» που συμπεριλαμβάνει και τις διαδικασίες που οδήγησαν στο συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Αυτό που επιχειρεί εδώ ο Sen είναι να συμπεριλάβει τη διαδικασία λήψης της απόφασης ως συστατικό στοιχείο της ευημερίας. Άσχετα δηλαδή με το αν ένα άτομο καταφέρει να επιτύχει έναν λειτουργικό σκοπό, ανεξάρτητα δηλαδή από το αποτέλεσμα, αυτό που πρέπει να μας απασχολεί είναι το αν και σε ποιο βαθμό, αυτό κατέστη εφικτό μέσα από μια ελεύθερη διαδικασία επιλογής. Η ελευθερία επιλογής, με άλλα λόγια, είναι εγγενές συστατικό της ευημερίας του ατόμου, ενώ το αποτέλεσμα από μόνο του, δεν είναι ικανός παράγοντας για να αξιολογηθεί το πλεονέκτημα ή το μειονέκτημα ενός ατόμου στην κοινωνική διανομή. Σύμφωνα με ένα άλλο παράδειγμα του Sen, ένας άνθρωπος που πεινάει επειδή δεν έχει φαγητό δεν μπορεί να εξομοιωθεί με κάποιον που πεινάει επειδή νηστεύει (Sen, 2015: 55). Κανείς δεν επιτελεί τη λειτουργία της σίτισης, αλλά στη μία περίπτωση από ανάγκη, ενώ στην άλλη ως αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής. Η εστίαση μεταφέρεται από το αποτέλεσμα στην αρχική επιλογή. Σημασία δεν έχει μόνο *τί γίνεται* αλλά και *το πώς αυτό καθίσταται εφικτό*.¹⁰ Ο Sen επιχειρεί να εντάξει στην έννοια της ευημερίας την ελευθερία, ως απαραίτητο συστατικό της.

¹⁰ Ο ωφελισμός, κυρίως μέσα από τις οικονομικές θεωρίες εστιάζουν στο επίτευγμα το οποίο μετρίεται στους διαθέσιμους πόρους και στην κατανάλωση (Μολύβας, 2010: 397) Χρησιμοποιώντας ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα του Sen, (1999: 7) αυτός που έχει ένα ποδήλατο, δηλαδή το μέσο, που θα τον βοηθήσει να μετακινηθεί, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι μπορεί και να το χρησιμοποιήσει Αυτό μπορεί να συμβαίνει για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι ο ίδιος, λόγω κάποιου ιδιαίτερου χαρακτηριστικού του όπως το να έχει κάποια αναπηρία, ή να ζει στην έρημο, δεν μπορεί να αξιοποιήσει αυτό το μέσο συνεπώς το

Η εστίαση μόνο στην ευημερία, μόνο δηλαδή στο επιτευχθέν αποτέλεσμα, παραβλέπει τη διαδικασία της επιλογής ανάμεσα σε εναλλακτικούς τρόπους δράσης. Κάτι τέτοιο, οδηγεί συχνά σε λάθος συμπεράσματα ως προς την ικανότητα ενός ανθρώπου να λειτουργήσει ελεύθερα. Είναι διαφορετικό το τελικό αποτέλεσμα να αποτιμάται ως τέτοιο ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο προήλθε, και είναι άλλο να συνυπολογίζεται στην αποτίμηση το αν είναι το απότοκο ελεύθερων προσωπικών επιλογών. Στο παράδειγμα που αναφέραμε, ο Kim δεν ευημερεί σε κανένα από τα δύο επίμαχα σενάρια. Στο πρώτο γιατί δεν κάνει αυτό που θέλει, στο δεύτερο γιατί κάνει αυτό που είχε αρχικά αποφασίσει, αλλά το κάνει μετά από εξωτερικό καταναγκασμό. Συνεπώς, όπου δεν υφίσταται ελευθερία δράσης, δεν υφίσταται και ελευθερία ευημερίας.

Το πρώτο πρόβλημα στο οποίο εστιάζουμε είναι ότι αν θεωρήσουμε ότι η ελευθερία δράσης είναι προϋπόθεση της ελευθερίας ευημερίας, αν δηλαδή η ευημερία δεν μπορεί να αποτιμηθεί μόνο ως προς το αποτέλεσμα, αλλά θα πρέπει να συμπεριλάβει και την διαδικασία της επιλογής που οδήγησε σε αυτό, τότε η ελευθερία ευημερίας εμπεριέχει εντός της και την ελευθερία δράσης, γεγονός που καθιστά την διάκριση αυτή άνευ ουσίας. Με άλλα λόγια αν ένα άτομο δεν μπορεί να ευημερεί αν τα οφέλη που απολαμβάνει δεν είναι αποτέλεσμα των δικών του ελεύθερων επιλογών, ποιος είναι ο λόγος να διακρίνουμε ανάμεσα σε ελευθερία δράσης και ελευθερία ευημερίας; Επιπλέον, σε τι ακριβώς συνίσταται αυτή η ελευθερία δράσης; Ο όρος είναι

ποδήλατο να του είναι πρακτικά άχρηστο (Robeyns, 2003, 12-13). Το ζητούμενο δεν είναι αν υπάρχει ένα ποδήλατο, αλλά αν το ποδήλατο αυτό, μπορεί όντως να χρησιμοποιηθεί και να αποφέρει ωφέλεια. Επιπλέον, έχει σημασία αν το ποδήλατο είναι όντως η αρχική ελεύθερη επιλογή του υποκειμένου. Κάποιος θα μπορούσε να μην πάρει ποδήλατο γιατί προτιμάει να μετακινείται με τα πόδια. Το ζητούμενο συνεπώς για την αξιολόγηση σε αυτό το παράδειγμα είναι α) αν το μέσο που διαθέτει κάποιος μπορεί όντως να αξιοποιηθεί προς όφελός του και β) αν είναι αποτέλεσμα της δικής του επιλογής. Η εστίαση στο μέσο ή στο όφελος, παραγνωρίζει τη διαδικασία δια μέσου της οποία αυτό έγινε εφικτό, περιορίζοντας την πληροφορία σε ένα μόνο σημείο μη λαμβάνοντας υπ' όψιν άλλα δεδομένα πολύ σημαντικά για τη συνολική εκτίμηση της κατάστασης.

εξαιρετικά γενικός και αφηρημένος, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε μια σειρά από ασάφειες. Υπενθυμίζουμε ότι ο Sen ορίζει την ελευθερία δράσης ως «την ελευθερία να πραγματοποιήσει κανείς τα επιτεύγματα που εκτιμά και προσπαθεί να παράγει» και ότι, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, οι επιλογές που κάνει θα πρέπει να είναι ορθολογικές, με την έννοια ότι θα πρέπει να ισχύουν ως τέτοιες μετά από κριτικό αναστοχαστικό έλεγχο. Οι επιλογές όμως που κάνει ένας άνθρωπος δεν εξαρτώνται άμεσα από το περιβάλλον υπό τις οποίες αυτές γίνονται; Σε ποιες περιπτώσεις ένας άνθρωπος είναι πραγματικά ελεύθερος να επιλέξει τη δράση του και δεν δεσμεύεται από ένα πλήθος οικονομικών, περιβαλλοντικών και κοινωνικών παραγόντων; Η έννοια της ελευθερίας, είναι ιδιαίτερα γοητευτική, αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχει και ένα έντονα ουτοπιστικό στοιχείο, με αποτέλεσμα, αν δεν υπάρχει σαφήνεια ως το ποιες ακριβώς είναι οι αναγκαίες και απαραίτητες ελευθερίες που πρέπει να απολαμβάνει ένα άτομο, να είναι πολύ εύκολη η διολίσθηση προς μια ιδεαλιστική θεωρία, κάτι που ο ίδιος ο Sen υποστηρίζει πως θέλει να αποφύγει.

Επιπλέον, τι γίνεται στις περιπτώσεις όπου θα πρέπει να γίνει μια στάθμιση ανάμεσα στο αποτέλεσμα κορύφωσης και στο περιεκτικό αποτέλεσμα; Έστω ότι είναι τα γενέθλια του Kim τα οποία ο ίδιος προτιμάει σε γενικές γραμμές να περνάει μόνος του, χωρίς να τα γιορτάζει. Η αρχική του απόφαση είναι να μείνει σπίτι του μόνος βλέποντας μια παλιά ταινία. Αντί αυτού οι φίλοι του, που έχουν αποφασίσει να του κάνουν έκπληξη, τον επισκέπτονται στο σπίτι του με φαγητά και ποτά, με αποτέλεσμα να γίνει ένα πολύ ωραίο πάρτι, στο οποίο και ο ίδιος περνάει καταπληκτικά, ξεχνώντας τη θλίψη για τα χρόνια που φεύγουν. Το αποτέλεσμα κορύφωσης είναι σαφώς θετικό ως προς την ευημερία του Kim, αλλά το περιεκτικό αποτέλεσμα είναι αρνητικό. Στην πραγματικότητα καταλήγει να κάνει κάτι, μετά από έναν έμμεσο εξαναγκασμό, που δεν ήθελε αρχικά να κάνει. Τί γίνεται σε αυτή την περίπτωση; Αυξάνεται ή μειώνεται η ευημερία του; Αν το σημείο εστίασης είναι η διαδικασία, ο Kim βγαίνει από αυτή την ιστορία με μειωμένη ευημερία, καθώς αυτό που ιεραρχείται πρώτο είναι η ελευθερία του να δράσει έτσι όπως έχει επιλέξει, κάτι που εν προκειμένω δεν επιτυγχάνεται. Αν, αντίθετα, το σημείο εστίασης είναι η τελική έκβαση, τότε ο Kim, έχει αυξήσει την ευημερία

του, καθώς αντί να περάσει ένα βράδυ μόνος του, ήταν με τους αγαπημένους του φίλους, χορεύοντας και περνώντας καλά μέχρι το πρωί. Ο Sen, όμως δεν μας δίνει καμία απάντηση στο ερώτημα τί τελικά εκτιμάται ως σημαντικότερο. Επομένως η διάκριση που εισάγει, λειτουργεί κυρίως ως μια προσπάθεια να απαντήσει στους θεωρητικούς του αντιπάλους και λιγότερο ως μια θεωρία που μπορεί να πάρει θέση όταν βρίσκεται μπροστά σε συγκεκριμένες αντιφατικές επιλογές.

Επιπλέον, ο Sen παραβλέπει το γεγονός ότι η κάθε επιλογή που κάνει ένα άτομο συνεπάγεται αυτόματα τον περιορισμό της ελευθερίας δράσης του, καθώς αυτή πλέον θα πρέπει να διαμορφωθεί έτσι ώστε να υπηρετήσει την επίτευξη του στόχου που έχει τεθεί. Αυτό άραγε, συνεπάγεται και μείωση της ελευθερίας ευημερίας του; Αν για παράδειγμα κάποιος επιλέξει να γίνει πρωταθλητής στο τένις, αυτό σημαίνει ότι οι καθημερινές του επιλογές, το διάνυσμα των λειτουργιών που θα μπορεί να επιτελέσει, μειώνονται δραστικά. Θα πρέπει να περιορίσει τις εξόδους του, να μπει σε ένα αυστηρό διατροφικό πρόγραμμα και να προπονείται σκληρά. Η ευημερία του λοιπόν, τουλάχιστον ως προς τις απολαύσεις που μπορεί να γευτεί, μειώνεται. Μπορούμε να κατανοήσουμε την βασική σχέση του Sen κυρίως μέσα σε ένα πλαίσιο κεντρικών επιλογών που κάνει ένα άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του. Στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων είναι εξαιρετικά δύσκολο να ενταχθεί μια τέτοια προσέγγιση, καθώς η ζωή είναι γεμάτη από αντικρουόμενες απρόβλεπτες καταστάσεις οι οποίες μπορούν να ανατρέψουν τις μέχρι τότε αποφάσεις, άλλοτε προς το καλύτερο και άλλοτε προς το χειρότερο. Ας πάρουμε για παράδειγμα δύο φίλους που εκκινούν από την ίδια θέση σε σχέση με την ελευθερία επιλογής του τρόπου ζωής τους. Ο Γιώργος επιλέγει μια λιτή, πειθαρχημένη και αφοσιωμένη στην εργασία ζωή, που του αποφέρει μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη, ενώ ο Ανδρέας μια ζωή σπάταλη με λιγότερη εργασία, που τελικά τον οδηγεί στην οικονομική καταστροφή. Το σημείο σύγκρισης ανάμεσά τους δεν θα είναι το επίτευγμά τους δηλαδή το τελικό αποτέλεσμα της επιλογής τους, αλλά η ικανότητά τους τη στιγμή λήψης της απόφασης για τη ζωή που θέλουν να ζήσουν. Από τη στιγμή που ένα άτομο επιλέγει ελεύθερα τη δράση του, έχει και την υποχρέωση να δεχτεί τις συνέπειες που αυτή επιφέρει. Ας υποθέσουμε, ξανά, ότι στο προηγούμενο

παράδειγμα ο Ανδρέας, αντί να επιλέξει την σπάταλη ζωή, αποφασίζει να συμμετέχει σε μια ανθρωπιστική αποστολή βοηθώντας παιδιά που υποσιτίζονται, με συνέπεια να ζήσει για πολλά χρόνια σε συνθήκες επιβαρυντικές για την υγεία του. Αποτέλεσμα αυτής της απόφασης, είναι να αρρωστήσει βαριά και να μην είναι σε θέση να εργαστεί. Αν το ατομικό πλεονέκτημα κρίνεται με βάση την ικανότητα και των δύο να αποφασίζουν ελεύθερα, τότε, τόσο ο Γιώργος όσο και ο Ανδρέας βρίσκονται σε μια κατάσταση ισότητας. Το αποτέλεσμα της επιλογής τους δεν λαμβάνεται υπ' όψιν συνεπώς ο Ανδρέας παρά την ανιδιοτελή και αξιέπαινη επιλογή του δεν θα πρέπει να τύχει μιας προνομιακής κοινωνικής ρύθμισης. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε στα μάτια κάποιων μια αδικία εις βάρος ενός ανθρώπου που επέλεξε να θυσιάσει την ατομική του ευημερία για το κοινό καλό.

ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ: ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ, ΔΥΣΚΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΣΤΙΑΣΗ

Η διάκριση αυτή, πέρα από το γεγονός ότι έχει αντιφατικά στοιχεία, δημιουργεί και άλλα προβλήματα. Θα ξεκινήσουμε το συλλογισμό μας εξετάζοντας τους λόγους για τους οποίους ο Sen εισάγει αρχικά αυτή τη διάκριση. Αναφερθήκαμε ήδη στην κριτική που έχει ασκήσει ο Sen στον ωφελιμισμό, γιατί ασχολείται με το αποτέλεσμα, αδιαφορώντας για την διαδικασία που οδήγησε σε αυτό αλλά και στον Rawls προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση. Η κριτική του προς το Rawls, δηλαδή, έγκειται στο ότι η ίση παροχή πρωταρχικών αγαθών δεν συνεπάγεται και ισότητα, γιατί τα άτομα δεν έχουν πάντα την ίδια ικανότητα να μετατρέψουν αυτή την ισότητα σε όφελος (Sen, 1984: 200). Στην πρώτη περίπτωση δηλαδή η κριτική του εστιάζει γύρω από το πώς τα άτομα επιτυγχάνουν αυτό που επιτυγχάνουν, ενώ στη δεύτερη γύρω από το *αν τελικά τα άτομα μπορούν να επιτύχουν αυτό που επιθυμούν με τα μέσα που διαθέτουν*. Η αποκλειστική εστίαση στην ελευθερία δράσης καθιστά την θεωρία ικανοτήτων μια θεωρία που αφορά πρωταρχικά και κατά κύριο λόγο στην ισότητα ευκαιριών, χωρίς να εστιάζει στις συνέπειες που αυτή έχει ως προς την τελική ανισότητα των ανθρώπων. Με άλλα λόγια αν το μόνο που μας ενδιαφέρει είναι οι ίσες ευκαιρίες που έχουν τα άτομα για να επιδιώξουν τους σκοπούς τους, αδιαφορούμε για το αποτέλεσμα που προκύπτει. Αν η αποκλειστική εστίαση είναι η ευημερία που

έχει επιτευχθεί, τότε πάλι δεν έχουμε συμπεριλάβει στην αποτίμηση τον τρόπο με τον οποίο αυτό κατέστη εφικτό. Η διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία ευημερίας επιτρέπει στον Sen να συνδυάσει τόσο την εστίαση στην ελευθερία δράσης ως ευκαιρία για την επίτευξη της ευημερίας, όσο και ως την ευημερία, ως αποτέλεσμα, ως την επίτευξη των στόχων του υποκειμένου. Το ζητούμενο είναι αν ο τρόπος με τον οποίο ο Sen επιχειρεί να συνδυάσει αυτά τα δύο διαφορετικά κριτήρια εστίασης οδηγεί σε μια συνεκτική θεωρία.

ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Θα εστιάσουμε, εδώ στην κριτική που ασκεί ο Sen στον John Rawls, κυρίως γιατί ο ίδιος θεωρεί ότι η θεωρία των ικανοτήτων είναι μια βελτιωμένη προσέγγιση της κοινωνικής διανομής, σε σχέση με τις ρωλσιανές αρχές. Η κεντρική ιδέα που καταθέτει ο Rawls στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* (2001) είναι η εξής. Σε μια υποθετική κατάσταση τα μέλη μιας κοινωνίας, βρίσκονται σε μια «πρωταρχική θέση ισότητας»¹¹ πίσω από ένα πέπλο άγνοιας, που τους αποκλείει την πρόσβαση σε βασικές πληροφορίες που έχουν να κάνουν με το εισόδημα, το φύλο και την κοινωνική τους κατάσταση. Αυτή την ονομάζει πρωταρχική θέση. Έχοντας με αυτό τον τρόπο αποκλείσει την περίπτωση της μεροληψίας¹², ο Rawls, θεωρεί ότι τα άτομα θα καταλήξουν σε δύο βασικές αρχές σχετικά με την θεσμική διάρθρωση της κοινωνίας. Η πρώτη αρχή σχετίζεται με την ίση πρόσβαση σε βασικές ελευθερίες για όλους και η δεύτερη, γνωστή και ως «αρχή της διαφοράς» προβλέπει ότι οι όποιες κοινωνικές ανισότητες θα λειτουργούν προς όφελος των λιγότερο ευνοημένων και θα συνδέονται με την αρχή της ισότητας των ευκαιριών¹³ (Rawls, 2001:

¹¹ «Η πρωταρχική θέση αποτελεί το κατάλληλο status quo, καθώς εξασφαλίζει ότι οι θεμελιώδεις συμφωνίες οι οποίες συνάπτονται στο πλαίσιο της είναι ακριβοδίκαιες» (Rawls, 2001: 43).

¹² Το πέπλο άγνοιας έχει ακριβώς αυτό τον σκοπό. Μη γνωρίζοντας βασικά πράγματα για τον εαυτό τους, τα άτομα οδηγούνται σε αποφάσεις που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν προς όφελός τους, όποια και αν είναι η κοινωνική τους θέση ή η οικονομική τους κατάσταση. «Κανείς δεν γνωρίζει την τη θέση του στην κοινωνία, την ταξική του ένταξη ή το κοινωνικό του status, ούτε και την τύχη του στη διανομή φυσικών χαρισμάτων και ικανοτήτων» (Rawls, 2001: 37).

¹³ «Αρχή πρώτη: κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα βασικών ελευθεριών που να είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθερίας για τους άλλους (Rawls, 2001: 92).

Αρχή δεύτερη: οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διευθετούνται έτσι ώστε (α) να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων, (β) να συναρτώνται με

92&115). Ως βασικές ελευθερίες ο Rawls απαριθμεί «την πολιτική ελευθερία (το δικαίωμα ψήφου και κατοχής δημόσιων αξιωμάτων), την ελευθερία του λόγου και του συνέρχεσθαι, την ελευθερία συνείδησης και την ελευθερία σκέψης, την προσωπική ελευθερία η οποία περιλαμβάνει την ελευθερία από ψυχικό καταναγκασμό και από τις προσβολές της σωματικής ακεραιότητας, το δικαίωμα να κατέχει κανείς ατομική ιδιοκτησία και την ελευθερία από αυθαίρετη σύλληψη και κατάσχεση» (Rawls, 2001: 93). Οι αρχές αυτές των ίσων βασικών ελευθεριών, έχουν απόλυτη προτεραιότητα και δεν μπορούν να παραβιαστούν σε καμία περίπτωση ακόμα και αν έρχονται σε αντίθεση με τη δεύτερη αρχή (Rawls, 2001: 93). Οι δύο βασικές αρχές αποτελούν τη βάση για τη θεσμική διάρθρωση της κοινωνίας, η οποία «διανέμει κάποια πρωταρχικά αγαθά, πράγματα δηλαδή που κάθε έλλογος άνθρωπος τεκμαίρεται ότι θέλει» (Rawls, 2001: 94)¹⁴. Τα πρωταρχικά αγαθά αφορούν σε (α) Βασικά δικαιώματα και ελευθερίες, (β) ελευθερία και ελευθερία επιλογής επαγγέλματος σε ένα περιβάλλον πολλαπλών επιλογών, (γ) εξουσίες και προνόμια των αξιωμάτων και των θέσεων ευθύνης στους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς της βασικής δομής, (δ) εισόδημα και πλούτος, (ε) τις δημόσιες βάσεις του αυτοσεβασμού (Rawls, 1988: 257). Τα πρωταρχικά αγαθά είναι συνεπώς τα μέσα προκειμένου το κάθε άτομο της κοινωνίας να είναι σε θέση να επιτύχει τους στόχους που έχει θέσει.

ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ, ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

Ο Sen εκκινεί από μια πολύ πιο θετική στάση απέναντι στην ρωλσιανή θεωρία από ότι απέναντι στον ωφελιμισμό. Αρχικά, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, η αντιμετώπιση της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, με άλλα λόγια η ενσωμάτωση στην έννοια της δικαιοσύνης «των συμφερόντων και των ενδιαφερόντων των άλλων» (Sen, 2015: 87) και η απαγκίστρωση από την

αξιώματα και θέσεις ανοικτές σε όλους υπό συνθήκες ακριβοδικίας ισότητας ευκαιριών (Rawls, 2001: 115)

¹⁴ Στη δεύτερη έκδοση της Θεωρίας Δικαιοσύνης *Justice as Fairness: A Restatement*, ο Rawls αναδιατυπώνει τον ορισμό των πρωταρχικών αγαθών ως εξής: «Ποικίλες κοινωνικές συνθήκες και παντός σκοπού μέσα που είναι σε γενικές γραμμές απαραίτητα, προκειμένου οι πολίτες να είναι σε θέση να αναπτύξουν και να ασκήσουν ελεύθερα τις ηθικές δυνάμεις και να επιδιώξουν τις δικές τους ιδέες επί του αγαθού» (Rawls, 2001: 55).

εικόνα του ατόμου που δρα με μοναδικό κριτήριο το προσωπικό του συμφέρον, είναι προς τη σωστή κατεύθυνση. Επιπλέον, θεωρεί την προτεραιότητα που δίνει ο Rawls στην ελευθερία ως «την αφετηρία» (Sen, 2015: 93 της δικής του θεωρίας των ικανοτήτων. Ένα τρίτο στοιχείο που αξιολογεί θετικά είναι η θέση του Rawls υπέρ του πλουραλισμού των αξιών και των επιδιώξεων, θέση που αναπτύσσεται κυρίως στο έργο του *Πολιτικός Φιλελευθερισμός* (2004). Εκεί ο Rawls επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα για το πώς μπορεί να καταστεί δυνατή η συνεργασία ατόμων που έχουν «εύλογα, αλλά ασύμμετρα μεταξύ τους περιεκτικά δόγματα» (Rawls, 2004:5). Ο Rawls υιοθετεί την θέση ότι το κράτος πρέπει να κρατά μια ουδέτερη στάση ώστε «να διασφαλίζει σε όλους τους πολίτες ίσες ευκαιρίες να προωθούν οποιαδήποτε αντίληψη περί αγαθού οι ίδιοι ελεύθερα ασπάζονται» (Rawls, 2004: 255). Τέλος, ο Rawls, μέσω των πρωταρχικών αγαθών αλλά και της αρχής της διαφοράς, εστιάζει στο μάλλον παραμελημένο για την εποχή εκείνη θέμα της κοινωνικής ισότητας, αντιμαχόμενος τις κυρίαρχες θέσεις της εποχής. Ο Sen αποδέχεται τα θετικά βήματα που γίνονται μέσα από αυτήν τη θεωρία και θεωρεί ότι οι ικανότητες αποτελούν την βελτιωμένη έκδοση των ρωλσιανών πρωταρχικών αγαθών.

Ο Sen αναγνωρίζει ότι σε σχέση με τον ωφελιμισμό που επικεντρώνεται στα επιτεύγματα ως κεντρικό κριτήριο για την αποτίμηση της ευημερίας, η ρωλσιανή θεωρία¹⁵ κάνει ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση καθώς απομακρύνεται από την μονιστική θεώρηση του οφέλους και ασχολείται με τις ελευθερίες που έχει ή πρέπει να έχει κάποιος προκειμένου να αποκομίσει τα οφέλη που επιθυμεί, μετατοπίζει το κέντρο βάρους από τα επιτεύγματα στα μέσα για την πραγμάτωση του επιτεύγματος ανοίγοντας δρόμους προς την ελευθερία επίτευξης (Sen, 1992: 73) Παρ' όλα αυτά, τα πρωταρχικά αγαθά συνιστούν μέσα ελευθερίας, πόρους που βοηθούν το άτομο στην επίτευξη των αντιλήψεών του περί του αγαθού (Sen, 1992: 138). Η επικέντρωση όμως στα μέσα δεν υπεισέρχεται στην «έκταση της ελευθερίας» που ένα άτομο απολαμβάνει, καθώς η εξίσωση ως προς τα μέσα δεν σημαίνει απαραίτητα και την εξίσωση της ικανότητας που έχουν τα άτομα να αξιοποιήσουν τα μέσα

¹⁵ Αλλά και η θεωρία του Dworkin περί Ισότητας των πόρων

αυτά. Το πρόβλημα με τη θεωρία του Rawls, κατά τον Sen, έγκειται στο γεγονός ότι η παροχή ίσων ελευθεριών δεν μπορεί πάντα να μεταφραστεί σε πραγματική ισότητα ως προς την ευημερία και τις ελευθερίες.¹⁶ Αυτό συμβαίνει γιατί η πραγματική ελευθερία που έχει ένα άτομο να αξιοποιήσει τα μέσα που του παρέχονται και να τα μεταφράσει σε ευημερία και επιτεύγματα δεν είναι πάντα η ίδια, αλλά εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες και ιδιαιτερότητες του ατόμου. Π.χ. ένα άτομο με ειδικές ανάγκες ή κάποιος που ζει σε μια σαφώς δυσμενέστερη κατάσταση μπορεί να έχει τα μέσα, αλλά δεν έχει πάντα την ικανότητα να τα αξιοποιήσει. Ο περιορισμός ενός συστήματος ισότητας στην παροχή των μέσων μπορεί να οδηγήσει συνεπώς σε σημαντικές ανισότητες ως προς την ελευθερία και την ευημερία αν το άτομο δεν έχει τη δυνατότητα να αξιοποιήσει τα μέσα προς αυτή την κατεύθυνση. (Sen, 1992: 64-65).

Σύμφωνα βέβαια με τον Rawls, η Θεωρία της Δικαιοσύνης, είναι μια πολιτική θεωρία, καθώς αφορά, τις βασικές δομές που πρέπει να θέτουν την θεσμική οργάνωση μιας κοινωνίας (Rawls, 1988: 252-253). Ορίζει δηλαδή, σε ένα ανώτερο θεσμικό επίπεδο, τα βασικά αγαθά, η ίση πρόσβαση στα οποία επιτρέπει σε όλους τους πολίτες να επιδιώξουν τη δική τους επιτρεπτή θέση επί του αγαθού (Rawls, 1988: 258). Υπό αυτή την έννοια, δεν είναι ακριβώς μέσα, αλλά συνιστούν τις βάσεις νομιμοποίησης των αιτημάτων που έχει κάποιος απέναντι στην κοινωνία (Rawls, 1988: 255). Πρόκειται συνεπώς για μια αφαιρετική προσέγγιση σε ένα πρώτο επίπεδο θεσμικής οργάνωσης, ενώ οι πιο συγκεκριμένες ρυθμίσεις ακολουθούν στα επόμενα στάδια, το συνταγματικό, το νομοθετικό, αλλά ακόμα και στο επίπεδο απονομής της δικαιοσύνης (Rawls, 1988: 259). Η απάντηση του Rawls συνοψίζεται στο ότι

¹⁶ Ο Rawls αναφέρεται σε αυτό το θέμα, κάνοντας μια διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία όπου αυτή «ενσαρκώνεται στο πλήρες σύστημα των επιμέρους ελευθεριών της ισοπολιτείας» και στην αξία της ελευθερίας που «εξαρτάται από την ικανότητά τους να προωθούν τους στόχους τους εντός του πλαισίου που ορίζεται από το εν λόγω σύστημα» (Rawls, 2001: 247). Ο Rawls συνεπώς δέχεται σε ένα βαθμό την μείωση της αξίας της ελευθερίας όταν ένα άτομο λόγω φυσικών ή άλλων δυσκολιών δεν μπορεί να αξιοποιήσει την ίση ελευθερία που του παρέχει το κράτος δικαίου. Δεν θεωρεί ότι αυτό είναι περιορισμός της ελευθερίας, αλλά μείωση της αξίας της, την οποία αντισταθμίζει σύμφωνα με τον ίδιο η αρχή της διαφοράς. Η επιχειρηματολογία του Rawls, είναι σε αυτό το σημείο μη πειστική κατά τη γνώμη μας, καθώς η ελευθερία αφενός ερμηνεύεται ως μέσο και όχι ως εγγενής αξία, και συνεπώς έχει έναν καθαρά εργαλειακό χαρακτήρα και δεύτερον γιατί υποβαθμίζει το πόσο μεγάλη επίδραση μπορεί να έχουν παράγοντες όπως η φτώχεια, η άγνοια και η έλλειψη μέσων στην πραγμάτωση των στόχων ενός ατόμου και στον αυτοκαθορισμό του.

αυτός καταθέτει μια θεωρία επί του πολιτικού, ενώ ο Sen απαντά με μια θεωρία περιεκτική, δηλαδή μια θεωρία που εμπεριέχει θέσεις για τι έχει αξία στη ζωή των ανθρώπων (Rawls, 1988: 252). Η απάντηση του Sen στο συγκεκριμένο επιχείρημα, πέρα από τη θέση του ότι μια θεωρία δικαιοσύνης που εξαντλείται στο ζήτημα βασικής δομής είναι πολύ περιοριστική, είναι ότι η δυνατότητα ενός ατόμου να επιδιώξει την ιδέα του περί αγαθού δεν εξαρτάται από τα μέσα που διαθέτει (εν προκειμένω τα πρωταρχικά αγαθά), αλλά και τη δύναμη που έχει να τα αξιοποιήσει. Αυτό το γεγονός δεν εμπεριέχει περιεκτικό δόγμα ή ηθική αξία, αλλά συνιστά ένα αντικειμενικό γεγονός, το οποίο ο Rawls δεν λαμβάνει υπ' όψιν του κατά την ίση διανομή των πρωταρχικών αγαθών (Sen, 1990: 120).

ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΩΝ

Δεδομένης της ιδιαίτερης σημασίας που δίνει ο Sen, στην έννοια της ελευθερίας, αλλά και της κριτικής που ασκεί στον ωφελιμισμό, επιχειρεί μέσα από τη διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία ευημερίας να συμπεριλάβει στις ικανότητες, τόσο την ελευθερία επιλογής, όσο και το αποτέλεσμα που αυτή έχει ως προς την ευημερία των ανθρώπων, συνδυασμός που τελικά οδηγεί στην διαρκή μετατόπιση του κριτηρίου εστίασης κατά την αποτίμηση του πλεονεκτήματος ή του μειονεκτήματος εντός της κοινωνικής διανομής. Ο Sen εξαρτά την ικανότητα με την ευημερία με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι η σχέση της ελευθερίας με την ευημερία. «Αν οι εκπληρωμένοι λειτουργικοί σκοποί συνιστούν την ευημερία ενός προσώπου, τότε η ικανότητα επίτευξης των λειτουργικών σκοπών θα συνιστά την ελευθερία ενός προσώπου, τις πραγματικές ευκαιρίες να κατακτήσει την ευημερία» (Sen, 2004: 83). Σε αυτή την περίπτωση η ικανότητα ως ελευθερία, έχει εγγενή θέση στην έννοια της ευημερίας: ένα άτομο προκειμένου να ευημερήσει θα πρέπει να είναι ικανό να επιλέξει ελεύθερα τον τρόπο ζωής του. Η ικανότητα εδώ κατέχει τη θέση του δικαιώματος της ελεύθερης επιλογής που, όπως αναφέραμε και παραπάνω ως τέτοιο έχει εγγενή αξία, και δεν λειτουργεί με τρόπο εργαλειακό. Επιπλέον, η σύνδεση «προσλαμβάνει την άμεση μορφή της εξάρτησης της ευημερίας, που έχει επιτευχθεί καθαυτή από τη δυνατότητα εκπλήρωσης λειτουργικών σκοπών» (Sen, 2004: 84). Εδώ το σημείο εστίασης είναι η ευημερία που έχει επιτευχθεί και αυτή αποτιμάται

μέσα από την εκπλήρωση των λειτουργικών σκοπών. Ο Sen χαρακτηρίζει αυτές τις δύο συνδέσεις αλληλένδετες, αλλά είναι ταυτόχρονα και αντιφατικές, καθώς μετατοπίζουν το κέντρο βάρους και το τι είναι τελικά το σημείο εστίασης, που δηλαδή πρέπει να δοθεί βάρος προκειμένου να αποτιμηθεί το πλεονέκτημα ή το μειονέκτημα ενός ατόμου στην κοινωνική διανομή. «Η προσέγγιση της ικανότητας δεν επικεντρώνεται συνεπώς αποκλειστικά στο τί καταλήγει να κάνει το άτομο, αλλά ενδιαφέρεται και για τις εναλλακτικές που είχε στη διάθεσή του, ανεξάρτητα από το αν τις επέλεξε ή όχι»¹⁷ (Sen, 2015: 273).

Ποιο προκρίνεται όμως ως το σημείο αποτίμησης; Αν το ζητούμενο της κοινωνικής διανομής είναι η ελευθερία επιλογής ανάμεσα σε διακριτούς τύπους βίου, αυτό στο οποίο πρέπει να εστιάζουμε είναι η στιγμή της επιλογής, αδιαφορώντας, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, για την τελική έκβαση. Συνεπώς η ικανότητα γίνεται αντιληπτή ως ευκαιρία και η θεωρία ικανοτήτων ερμηνεύεται ως μια θεωρία που επιχειρεί να εστιάσει στις ίσες ελευθερίες επιλογών και δράσης που έχουν τα άτομα εντός του κοινωνικού συνόλου. Μια τέτοια επιλογή έχει κάνει σε μεγάλο βαθμό ο Rawls επικεντρώνοντας την θεωρία του στην παροχή ίσων πρωταρχικών αγαθών. Ο Rawls αναγνωρίζοντας ότι μια τέτοια «αρχική ισότητα» μπορεί να επιφέρει ανισότητες ως προς το αποτέλεσμα, εισηγείται την αρχή της διαφοράς, θέλοντας να εξασφαλίσει ότι οι ανισότητες που αναμένεται να προκύψουν από την διαφορετική ικανότητα αξιοποίησης των μέσων θα πρέπει να επαναδιανέμονται εντός του κοινωνικού συνόλου με τρόπο που να προστατεύει τους κοινωνικά ασθενέστερους. Για τον Sen, αυτό δεν είναι αρκετό και η κριτική που ασκεί στον Rawls είναι ότι στην πραγματικότητα αδιαφορεί για το αποτέλεσμα, καθώς η ίση παροχή ελευθεριών δεν συνεπάγεται και ίση ικανότητα των ανθρώπων να μετατρέψουν αυτά τα μέσα σε επιτεύγματα ευημερίας. Για τον συνεπειοκράτη Sen, μια θεωρία δικαιοσύνης δεν μπορεί να επικεντρώνεται στις αρχές αδιαφορώντας για το αποτέλεσμα, την τελική δηλαδή κατάκτηση της ευημερίας του ατόμου. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που η έννοια της ελευθερίας ευημερίας εισάγεται

¹⁷ Η έμφαση δική μας.

στο έργο του. Ο Sen θεωρεί ότι η ικανότητα είναι στην πραγματικότητα μια καλύτερη προσέγγιση της αρχής της διαφοράς του Rawls. «Η προσέγγιση της ικανότητας, σχετίζεται με την δεύτερη αρχή, γνωστή ως η αρχή της διαφοράς, μια αρχή που ασχολείται με την διανομή των πλεονεκτημάτων, με τρόπο που δεν είναι επαρκής, μέσα στα όρια των πρωταρχικών αγαθών» (Sen, 2005: 156-157). Η κεντρική διαφωνία του Sen έγκειται στο γεγονός, ότι η ανισότητα ως προς την ικανότητα μετασχηματισμού των μέσων στα επιτεύγματα, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν κατά την αρχική διαδικασία παροχής των μέσων, εν προκειμένω των πρωταρχικών αγαθών. Η θεωρία του Rawls προβλέπει την ισότητα κατά τη διανομή των πρωταρχικών αγαθών και η όποια πρόβλεψη για την αντιμετώπιση των κοινωνικών ανισοτήτων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υπερισχύσει της αρχικής ισότητας. Ο Sen, αντίθετα, θεωρεί ότι η μέριμνα για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων θα πρέπει να εστιάζει στο στάδιο της αρχικής διανομής, έτσι ώστε τα άτομα να έχουν πραγματικά ίσες ευκαιρίες να επιλέξουν και να διάγουν το βίο που επιθυμούν. Ο Sen επιχειρεί να ανατρέψει αυτήν την προτεραιότητα της πρώτης αρχής, δηλαδή τάσσεται υπέρ μιας κοινωνικής διανομής όπου η ίση παροχή των βασικών ελευθεριών θα μπορεί να ανατραπεί προκειμένου να αποφευχθούν εν τη γενέσει τους οι κοινωνικές ανισότητες. «Τα πρωταρχικά αγαθά είναι απλώς μέσα για την επίτευξη άλλων σκοπών και ειδικότερα του σκοπού της ελευθερίας [...]. Η έμφαση στην προαγωγή της ανθρώπινης ελευθερίας [...] μπορεί να υπηρετηθεί καλύτερα από την άμεση εστίαση στην αξιολόγηση της ελευθερίας παρά από τη μέτρηση των μέσων που επιτρέπουν την επίτευξή τους. [...] Η προσέγγιση της ικανότητας ενδιαφέρεται συγκεκριμένα για τη διόρθωση της εσφαλμένης έμφασης στα μέσα αντί για τις ευκαιρίες. [...] Για παράδειγμα αν έχει κανείς υψηλό εισόδημα, αλλά [...] οι δυνατότητές του περιορίζονται εξαιτίας μιας σοβαρής σωματικής αναπηρίας, το εν λόγω πρόσωπο δεν πλεονεκτεί υποχρεωτικά [...]. Ασφαλώς διαθέτει σε μεγαλύτερη ποσότητα ένα από τα μέσα που του εξασφαλίζουν την ευζωία, δυσκολεύεται όμως να μετατρέψει αυτό το μέσο σε ένα καλό επίπεδο διαβίωσης» (Sen, 2010: 272-273). Το ζητούμενο εδώ είναι, για τον Sen, ότι σε μια τέτοια περίπτωση η απλή ισότητα των μέσων δεν επαρκεί. Χρειάζονται, πιθανώς, κάποιες θετικές ενέργειες που να ανατρέπουν αυτή την αρχική κατάσταση ανισότητας, λειτουργώντας υπέρ

του ατόμου που βρίσκεται σε δυσχερή θέση σε σχέση με κάποιον άλλο. Αυτό δηλαδή, που φαίνεται να εισηγείται είναι ότι η αρχή της διαφοράς θα πρέπει να μπορεί να υπερσκελίζει την αρχική ισότητα των ελευθεριών και των μέσων, ώστε οι ευκαιρίες που δίνονται στα άτομα να εξισώνονται. Αυτό μας οδηγεί στις εξής σκέψεις. Αρχικά, στην περίπτωση που ο ίδιος ο Sen αναφέρει, δηλαδή αυτή μιας σωματικής αναπηρίας, όποιες και αν είναι η προβλέψεις σε μια πρώτη κατάσταση διανομής των μέσων, αυτό δεν συνεπάγεται ότι τα άτομα θα έρθουν ποτέ σε μια κατάσταση ισότητας. Η αναπηρία, εξ ορισμού, αποκλείει κάποιους τρόπους ζωής, συνεπώς περιορίζει de facto την ελευθερία δράσης του υποκειμένου και καμία διορθωτική κίνηση στην αφετηρία της επιλογής δράσης του υποκειμένου δεν μπορεί να αλλάξει ριζικά αυτή την κατάσταση. Δεν εννοούμε εδώ, ότι δεν πρέπει να ληφθούν μέτρα υπέρ της καλύτερης ενσωμάτωσης και της καλύτερης ποιότητας ζωής στις εν λόγω περιπτώσεις, αλλά απλά είναι δύσκολο να αντιληφθούμε πώς μια τέτοια κατάσταση θα αλλάξει ριζικά αν η αποτίμηση της ανισότητας γίνει μέσω των ικανοτήτων στην αφετηρία δηλαδή της επιλογής δράσης του υποκειμένου. Τόσο ο Rawls, όσο και ο Sen, βρίσκονται τελικά μπροστά στο σημαντικό ερώτημα: σε ποιο βαθμό μπορεί η ελευθερία δράσης ενός προσώπου να περιοριστεί προς όφελος της κοινωνικής ισότητας. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Στην Ελλάδα, όπως και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, έχει θεσπιστεί το μέτρο της ποσόστωσης κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης των ψηφοδελτίων, ώστε να δίνεται μεγαλύτερη ευκαιρία στις γυναίκες να συμμετέχουν ενεργά σε ένα παραδοσιακά ανδροκρατούμενο χώρο. Το μέτρο αυτό λειτουργεί θετικά ως προς τις ευκαιρίες που έχουν οι γυναίκες να λάβουν θέση σε ένα ψηφοδέλτιο, περιορίζει όμως από την άλλη πλευρά, τόσο την ελευθερία της διαδικασίας κατάρτισης των ψηφοδελτίων, όσο και τη γενική αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων. Η ρύθμιση αυτή αντιβαίνει στις βασικές αρχές του Rawls, ως προς την ίση ελευθερία πρόσβασης σε αξιώματα και θέσεις, αλλά σαφώς μπορεί να γίνει δεκτή ως προς την προσέγγιση των ικανοτήτων, αφού αυξάνει τις ευκαιρίες των υποεκπροσωπούμενων γυναικών να έχουν μεγαλύτερη ενεργό συμμετοχή. Βρισκόμαστε μπροστά στο κλασικό δίλημμα ελευθερία ή ισότητα. Το ζητούμενο είναι ποια από τις δύο έννοιες θα ιεραρχηθεί κατά προτεραιότητα, όταν αυτές βρίσκονται σε σύγκρουση.

Αυτό που επιχειρούμε να εξετάσουμε είναι αν ο Sen δίνει μέσα από τη θεωρία των ικανοτήτων μια σαφή απάντηση ως προς το ποια από τις δύο αξίες προκρίνεται. Προτείνει ένα υβριδικό συνεπειοκρατικό σχήμα ενσωμάτωσης των δικαιωμάτων στους στόχους. Σε αυτό το σχήμα, η ελευθερία δράσης, ως ικανότητα επιλογής ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους διαβίωσης, είναι το δικαίωμα και η ευημερία είναι ο στόχος. Η ελευθερία επιλογής μπορεί να γίνει κατανοητή, τόσο ως δικαίωμα με εγγενή και αυτοτελή αξία, που σχετίζεται με την ίδια τη διαδικασία επιλογής, είτε ως εργαλείο, ως μέσο δηλαδή «για τον προσδιορισμό της ατομικής ευημερίας» (Sen, 2004:233). Το πρόβλημα μιας τέτοιας προσέγγισης έγκειται στο γεγονός ότι η μεταβλητή εστίασης μετατοπίζεται ανάλογα με το ρόλο που έχει η ελευθερία σε αυτό το σχήμα που προτείνεται από τον Sen. Όπως επισημαίνει και ο ίδιος, «ανάλογα με το περιεχόμενο η πτυχή της δράσης ή της ευημερίας θα μπορούσε να υπερισχύσει. (...). Εκτός από την πολλαπλότητα των πεδίων (...) πρέπει να λάβουμε επαρκώς υπ' όψιν την πολλαπλότητα των προθέσεων» (Sen, 2004: 124). Το πρόβλημα που προκύπτει εδώ, είναι ότι ανάλογα με την οπτική υπό την οποία εξετάζεται η ικανότητα ως ελευθερία, μετατοπίζεται και το σημείο εστίασης στην απονομή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Μια θεωρία δικαιοσύνης οφείλει, όπως ο ίδιος ο Sen ισχυρίζεται, να απαντά στο ερώτημα «ισότητα ως προς τι;». Συνεπώς, θα πρέπει στην τελική ευθεία να προκριθεί ένα σημείο για την αποτίμηση της κοινωνικής ισότητας. Αν αυτό σχετίζεται με την ελευθερία δράσης συνεπώς με την ελευθερία ενός ατόμου να επιλέξει, οι κοινωνικές ρυθμίσεις θα πρέπει να εστιάζουν στην δημιουργία του κατάλληλου θεσμικού περιβάλλοντος προκειμένου αυτό να καταστεί εφικτό. Αν η αποτίμηση γίνεται με βάση τις συνέπειες, δηλαδή την ευημερία, τότε οι αντίστοιχες ρυθμίσεις θα πρέπει να εστιάζουν στο τελικό αποτέλεσμα που έχουν οι ελευθερίες αυτές στην επίτευξη της ευημερίας ενός ατόμου. Με άλλα λόγια, είτε η θεωρία του Sen είναι μια θεωρία ευκαιρίας, καθώς εστιάζει στις ευκαιρίες ευημερίας που έχει ένα άτομο (Robeyns, 2003: 21), ή είναι μια θεωρία που ασχολείται με τις συνέπειες όπως ο ίδιος διατείνεται στην *Ιδέα της Δικαιοσύνης*. Ο ίδιος ο Sen φαίνεται συχνά να παλινδρομεί ανάμεσα στην έννοια της ικανότητας επιδίωξης σκοπού και του αποτελέσματος. «Η ισότητα της ελευθερίας επιδίωξης των σκοπών μας δεν μπορεί να απορρέει από την

ισότητα της διανομής των πρωταρχικών αγαθών, πρέπει να εξετάσουμε τις διαπροσωπικές παραλλαγές στον μετασχηματισμό των πρωταρχικών αγαθών (και των πόρων γενικότερα) σε αντίστοιχες *ικανότητες* επιδίωξης των σκοπών και των στόχων μας» (Sen, 2004: 147).¹⁸ Ενώ παρακάτω αναφέρει «(...) είναι εξίσου κατάλληλο να αναζητήσουμε την ισότητα των *αποτελεσμάτων* της, όσο και την ισότητα των *μέσων* της» (Sen, 2004: 147)¹⁹. Με άλλα λόγια, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο τι το άτομο «*μπορεί να κάνει*» και στο τι το άτομο «*μπορεί να κάνει*».

Η ικανότητα φαίνεται να αφορά με έναν τρόπο και τα δύο, χωρίς όμως να γίνεται αντιληπτό πάντα το σε ποιο σημείο υπάρχει η εστίαση. Για τον Sen, «η εκτίμηση καθενός εκ των τύπων πλεονεκτήματος, αποτελεί άσκηση αξιολόγησης, δεν πρόκειται όμως για την ίδια άσκηση αξιολόγησης». «Ανάλογα με το κριτήριο αξιολόγησης, μπορεί μάλιστα να καταλήξουμε σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα» (Sen, 2015: 326). Σε αυτό το πλαίσιο «η ικανότητα ενός ατόμου μπορεί να ορίζεται τόσο ως ελευθερία ευημερίας (δηλαδή της ελευθερίας που έχει το άτομο να επιδιώκει την ευημερία του), όσο και ως ελευθερία εμπρόθετης δράσης (η οποία αναφέρεται στην ελευθερία του ατόμου να επιδιώκει τους στόχους και τις αξίες που έχει λόγο να εκτιμά). Ενώ η πρώτη περίπτωση έχει ίσως ευρύτερο ενδιαφέρον για τους σκοπούς της δημόσιας πολιτικής (...), η δεύτερη περίπτωση είναι αυτή που μπορεί εύλογα να θεωρηθεί ότι ενδιαφέρει πρωτίστως, από τη σκοπιά του αξιακού συστήματος του ίδιου του ατόμου» (Sen, 2015: 327). Καθώς η πρώτη συνδέεται με την ευημερία του προσώπου ο Sen δίνει εδώ μεγαλύτερη βαρύτητα στο θέμα της θετικής ελευθερίας, της διαμόρφωσης δηλαδή ενός πλαισίου κοινωνικής πολιτικής που να υποστηρίζει την ελεύθερη και ίση πρόσβαση σε βασικές λειτουργίες. Η δεύτερη συνδέεται περισσότερο με την παραδοσιακή φιλελεύθερη αντίληψη της ελεύθερης πραγμάτωσης και επιδίωξης της ατομικής ιδέας περί αγαθού.

Αυτό που προτείνει ο Sen, είναι η συμπερίληψη, στη διαδικασία αξιολόγησης όλων των παραμέτρων που θέτει στην έννοια της ικανότητας και της

¹⁸ Η έμφαση δική μας.

¹⁹ Τα πλάγια στο πρωτότυπο

ελευθερίας ως προς τους στόχους και την ευημερία, κάθε φορά ανά περίπτωση, ανάλογα με το ποιο είναι το κεντρικό ζητούμενο του ερωτήματος. Όταν, για παράδειγμα, η συζήτηση αφορά θέματα που σχετίζονται με την άσκηση πολιτικής σε θέματα που αφορούν την υγεία, την εκπαίδευση ή την πρόσβαση σε υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας η ελευθερία ευημερίας ιεραρχείται κατά προτεραιότητα (Sen, 2015: 326), ενώ όταν ανακύπτουν θέματα που σχετίζονται με τις ελευθερίες και την δράση του ατόμου η ελευθερία δράσης είναι το κέντρο εστίασης (Sen, 2015: 327). Είναι σαφές ότι πρόταση αυτή εναρμονίζεται με το πλαίσιο του αξιακού, αλλά και του πληροφοριακού πλουραλισμού που θέλει να αναδείξει ο Sen. Το πρόβλημα εν προκειμένω εντοπίζεται στην απουσία κάποιων σαφών και συγκεκριμένων κριτηρίων ως προς την εστίαση της αξιολόγησης ανά περίπτωση. Επανερχόμαστε στη βασική αντίρρηση που καταθέσαμε και προηγουμένως. Θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε μια τέτοια ιεράρχηση προτεραιοτήτων, αν ο Sen, είχε προβεί σε μια συγκεκριμένη και ενδεχομένως περιοριστική εννοιολόγηση της ευημερίας, όπως κάνει στο παράδειγμα που αναφέραμε παραπάνω προκειμένου να καταδείξει τη διαφορά ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία ευημερίας. Αν δηλαδή, η ευημερία ταυτίζεται με πράγματα που έχουν άμεση σχέση με τις βασικές ανάγκες ενός ατόμου, προκειμένου να επιβιώσει, να εκπαιδευτεί κλπ. Σε αυτήν την περίπτωση, μπορεί να θεωρηθεί εύλογο ότι η ευημερία προέχει της ελευθερίας δράσης. Το κύριο ενδιαφέρον, είναι ένα άτομο να έχει στη διάθεσή του τα βασικά αγαθά, προκειμένου να διάγει έναν, τουλάχιστον, αξιοπρεπή βίο. Ο Sen όμως, δεν περιορίζεται εκεί. Η ευημερία, δεδομένου και του αξιακού πλουραλισμού που εισάγει, έχει στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του, ευρύτερη έννοια και σχετίζεται με την επίτευξη της ιδέας περί αγαθού που έχει κάθε άτομο. Συνεπώς και δεδομένου ότι η ευημερία δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν είναι αποτέλεσμα της ελευθερίας ευημερίας, η εστίαση που προτείνει είναι ασαφής, γενική και δεν λαμβάνει υπόψιν τις πλευρές της ευημερίας που δεν σχετίζονται άμεσα με το πόσο καλά σιτίζεται ή πόσο υγιής είναι κάποιος. Επιπλέον, δεδομένου ότι ο Sen αναφέρεται σε μια ευρεία έννοια της ελευθερίας δράσης, δηλαδή στην ελευθερία που συμπεριλαμβάνει το περιεκτικό αποτέλεσμα, ποια είναι η προτεραιότητα που έχει η ελευθερία ευημερίας σε σχέση με την

ελευθερία δράσης; Μήπως εδώ ο Sen θέλει να πει, ότι τον ενδιαφέρει μόνο το αποτέλεσμα, δηλαδή μετακινείται σε μία καθαρά συνεπειοκρατική θεώρηση ή απλώς θεωρεί ότι σε αυτές τις περιπτώσεις επιτρέπονται μικρές παρεκκλίσεις από την ελευθερία δράσης. Δηλαδή αποτιμώντας την πολιτική αποδέχεται ότι π.χ. το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να περικλείει τις αξίες όλων των ατόμων εξίσου, λ.χ. ένα κοσμικό δυτικό σχολείο δεν μπορεί να προσφέρει και θρησκευτική εκπαίδευση, άρα ενδέχεται να μην ικανοποιεί την ελευθερία δράσης κάποιων μαθητών να επιλέξουν τη διδασκαλία του κορανίου, αλλά μπορεί να παραβιάζει κάπως λιγότερο την ελευθερία αυτή επιτρέποντας στους μαθητές να παίρνουν απαλλαγή από κάποια μαθήματα που αντιβαίνουν στις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους.

Το πρόβλημα, αυτό σχετίζεται με μια από τις πλέον βασικές κριτικές που έχει δεχθεί ο Sen, η οποία εστιάζει στην απουσία μιας συγκεκριμένης λίστας ικανοτήτων (Robeyns, 2003: 35-36). Όπως σημειώνει ο Arneson, «δεδομένου του γεγονότος ότι υπάρχουν άπειρες εναλλακτικές σχετικά με το τί ένα άτομο μπορεί να κάνει ή να γίνει, πώς μπορούμε να αποτιμήσουμε τις ικανότητες κάποιου σε έναν γενικό κατάλογο (Index); Αν δεν μπορούμε να κατασκευάσουμε έναν τέτοιο κατάλογο, τότε η ισότητα των ικανοτήτων μοιάζει να μην πληροί τις προϋποθέσεις για να θέσει υποψηφιότητα ως μια θεωρία διανεμητικής δικαιοσύνης (Arneson, 1989: 91). Η απουσία μιας τέτοιας «λίστας» και η προσμέτρηση πολλών και διαφορετικών παραμέτρων αλλά και μεταβλητών εστίασης, συνεπάγεται επιπλέον και την απουσία ενός «χάρτη» ιεράρχησης στην περίπτωση που τα κριτήρια και οι παράμετροι έρχονται σε σύγκρουση. Η ζωή των ανθρώπων εμπεριέχει καθημερινά μια πολύ ευρύτερη διαδικασία επιλογών, που σχετίζονται με το σύνολο των δραστηριοτήτων που επιλέγουμε ή θέλουμε να επιλέξουμε, με το σύνολο των στόχων που θα θέσουμε. Αυτή η διαδικασία επιλογής συνδέεται άμεσα με την ελευθερία δράσης του ατόμου. Το πρόβλημα ξεκινά, όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν οι ευκαιρίες ευημερίας μιας ομάδας ανθρώπων βρίσκονται σε αντίθεση με τις ευκαιρίες ευημερίας μιας άλλης ομάδας ανθρώπων. Το πρόβλημα δηλαδή έγκειται μεταξύ άλλων και στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων που θέτει μια κοινωνία προκειμένου να επιλέξει τελικά ποια αιτήματα πρόκειται να προάγει κατά προτεραιότητα. Ας πάρουμε ένα

παράδειγμα προκειμένου να γίνουμε περισσότερο κατανοητοί. Τον Φεβρουάριο του 2019, το δεκαπενταμελές συμβούλιο του 2^{ου} Γυμνασίου Καλαμαριάς Θεσσαλονίκης, προχώρησε σε κατάληψη του σχολικού κτιρίου ζητώντας την απομάκρυνση ενός μαθητή με μαθησιακές δυσκολίες, καθώς λόγω της πάθησής του προέβαινε συχνά σε σωματικές και λεκτικές επιθέσεις εις βάρος των συμμαθητών του και σε καταστροφές της σχολικής περιουσίας (Καθημερινή, 2019.²⁰ Αντίστοιχα περιστατικά, λαμβάνουν χώρα σε αρκετά σχολεία της χώρας, καθώς τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες γίνονται δεκτά από τα δημόσια σχολεία, υπό προϋποθέσεις και συνήθως υπό την επιτήρηση και παρακολούθηση ειδικού παιδαγωγού (Σούλης, 2013: 45). Το βασικό επιχείρημα εδώ, είναι η ελεύθερη πρόσβαση όλων των παιδιών στην δημόσια εκπαίδευση, με τρόπο που να επιτρέπει την κατά το δυνατόν καλύτερη ενσωμάτωσή τους στο κοινωνικό σύνολο και τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για την πορεία τους και μετά το τέλος των μαθητικών τους χρόνων. Μια τέτοια διευθέτηση μπορεί να γίνει απόλυτα κατανοητή στο πλαίσιο της θεωρίας των ικανοτήτων. Το κράτος, όχι μόνο επιτρέπει τη φοίτηση, αλλά επιπλέον προβαίνει στην λήψη θετικών μέτρων, όπως η πρόσληψη και πληρωμή του ειδικού παιδαγωγού, προκειμένου τα παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες να έχουν ίση πρόσβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το δίκαιο αίτημα της ίσης πρόσβασης στην εκπαίδευση έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με το επίσης δίκαιο αίτημα ενός άλλου παιδιού να μην δέχεται σωματικές ή λεκτικές επιθέσεις εντός του σχολικού περιβάλλοντος. Άσχετα με το ποιο αίτημα προάγει κανείς ως δικαιότερο σε σχέση με τις προσωπικές του αξίες, το θέμα είναι εδώ ότι θα πρέπει να γίνει μια ιεράρχηση των αιτημάτων. Ο Sen, δεν προκρίνει σε κανένα σημείο κάποια συγκεκριμένη πρόταση σε σχέση με αυτό. Η απάντηση που δίνει είναι ότι η ιεράρχηση των ικανοτήτων εξαρτάται από το επίπεδο της δημόσιας διαβούλευσης της κοινωνίας, που επιτρέπει «την ύπαρξη των αμοιβαία εναλλακτικών προτιμήσεων και επιλογών προκειμένου η ελευθερία και τα φιλελεύθερα δικαιώματα να είναι συνεπή με την προτεραιότητα της πλειοψηφικής εξουσίας και να επιτυγχάνεται συμφωνία επί συγκεκριμένων επιλογών» (Sen, 2015: 375). Η

²⁰ Καθημερινή, 6/02/2019, «Διχάζει η κατάληψη σχολείου στην Καλαμαριά» <https://www.kathimerini.gr/1008519/article/epikairothta/ellada/dixazei-h-katalhyh-sxoleioy-sthn-kalamaria>, τελευταία πρόσβαση 8/10/2019.

διατύπωση εδώ, είναι εξαιρετικά ασαφής, και εγείρει νέα θέματα. Ο Sen προτείνει την πρόκριση της ελευθερίας και τάσσεται υπέρ των θετικών δράσεων υπέρ συγκεκριμένων ομάδων όταν στο αρχικό επίπεδο η ισότητα των μέσων δεν καλύπτει το μειονέκτημα να μετουσιώσει κανείς τα μέσα σε ευημερία. Σε κάποιες περιπτώσεις η επιλογή είναι προφανής και εύκολο να γίνει, και αυτό βέβαια υπό τις προϋποθέσεις του ευρύτερου περιβάλλοντος εντός του οποίου λαμβάνεται μια τέτοια απόφαση. Η απουσία, όμως μιας ιεράρχησης, των αναγκών και των προτεραιοτήτων γίνεται συχνά ιδιαίτερα δύσκολη. Η πλειοψηφία δεν είναι πάντα σε θέση να αποφασίσει ορθά και αμερόληπτα σε περίπτωση όπου η προαγωγή της ελευθερίας μιας ομάδας συνεπάγεται αυτόματα τον περιορισμό μιας άλλης. Από τη στιγμή που ο Sen ενδιαφέρεται για τις συνέπειες που έχει η θεωρία του στην πραγματική ζωή των ανθρώπων, δεν μπορεί να περιορίζεται σε γενικού τύπου διατυπώσεις που δεν μπορούν να δώσουν άμεσα λύση στην πραγματική ζωή των ανθρώπων.

Η ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΙΚΑΝΟΤΗΤΩΝ

Τα βασικά επιχειρήματα του Sen ως προς αυτή την κριτική συνίστανται στο ότι η ικανότητα δεν συνιστά μια θεμελιωμένη πολιτική θεωρία, αλλά αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην κατά το δυνατόν καλύτερη αξιολόγηση της ευημερίας των ανθρώπων (Robeyns, 2003: 36). Δεν είναι σύμφωνος με την εκ των άνω επιβολή μιας λίστας ικανοτήτων, καθώς θεωρεί ότι μια τέτοια λίστα θα πρέπει να είναι το αποτέλεσμα μιας «συμφωνίας που να βασίζεται στο δημόσιο λόγο και θα αφορά στην ιεράρχηση των εφικτών εναλλακτικών» (Sen, 2015: 49). Η θέση του Sen προϋποθέτει τα εξής: α) την ύπαρξη συμφωνίας, β) την εύρυθμη λειτουργία της δημόσιας σφαίρας και του δημόσιου λόγου και γ) η επιλογή θα πρέπει να γίνει ανάμεσα στις εφικτές εναλλακτικές. Ας εξετάσουμε ξεχωριστά τις παραμέτρους που θέτει.

(α) Ύπαρξη συμφωνίας. Σε ποια βάση θα επιτευχθεί η συμφωνία; Στις δημοκρατικές κοινωνίες, αυτή αναγκαστικά θα πρέπει να εναρμονίζεται με τη θέση της πλειοψηφίας; Είναι πάντα αυτό επαρκές κριτήριο; «Η σχέση ανάμεσα στην εξουσία της πλειοψηφίας και την προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων [...] εξαρτάται πρωτίστως από τη διαμόρφωση αξιών και

προτεραιοτήτων ανεκτικότητας. [...] Αν²¹ η πλειοψηφία είναι σε διατεθειμένη να υποστηρίξει τα δικαιώματα όχι μόνο των μειονοτήτων [...] τότε η εγγύηση της ελευθερίας μπορεί να συνυπάρξει με την πλειοψηφική εξουσία, χωρίς να χρειαστεί να περιοριστεί η δεύτερη» (Sen, 2015: 375). Συχνά οι αντιλήψεις της πλειοψηφίας είναι εξαιρετικά περιοριστικές ως προς την ελευθερία δράσης των μειοψηφικών ομάδων. Μας αρκεί αυτό το αν; Στην Ελλάδα φέτος ψηφίστηκαν μια σειρά από νόμοι που δίνουν τη δυνατότητα σε ομόφυλα ζευγάρια να συνάπτουν σχέση που να κατοχυρώνεται νομικά αλλά και να μπορούν να κάνουν οικογένεια, δηλαδή να έχουν παιδιά. Αν οι νομοθετικές αυτές ρυθμίσεις είχαν τεθεί προς δημοψήφισμα, είναι αμφίβολο ότι η πλειοψηφία θα τις είχε επικυρώσει. Επιπλέον, ο Sen δεν προσδιορίζει το επίπεδο της κοινωνίας εντός της οποίας θα πρέπει να επιτευχθεί αυτή η συναίνεση. Υπάρχουν τεράστιες αποστάσεις που πρέπει να καλυφθούν, ακόμα και σε εθνικό επίπεδο, προκειμένου να επιτευχθεί μια συμφωνία, καθώς συχνά οι διαφορές στις αντιλήψεις από περιοχή σε περιοχή μιας χώρας μπορεί να είναι πολύ μεγάλες, και σχετίζονται με χαρακτηριστικά που αφορούν σε ποικίλους παράγοντες, όπως π.χ. την γεωγραφική θέση, το μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο των μελών της, τις παραδόσεις και τα έθιμα της περιοχής. «Δεν μπορούμε να μην λάβουμε υπ' όψιν μας τη βαθιά και διεισδυτική επίδραση που ασκεί η κοινωνία στις σκέψεις, στις επιλογές και στις πράξεις μας» (Sen, 2015: 284). Είναι προφανές ότι αυτό που επιχειρεί να επιτύχει είναι μια κοινωνική συναίνεση, που να μην επιβάλλεται με τρόπο αναγκαστικό, αλλά να είναι αποτέλεσμα μιας συμφωνίας στη βάση ενός δημόσιου λόγου, που θα εμπεριέχει όλα τις αξίες και τις αντιλήψεις, κρίνοντας κάθε φορά ποια είναι η κατάλληλη απόφαση με κριτήριο τη συγκεκριμένη περίπτωση και τις συγκεκριμένες ευρύτερες συνθήκες. Δεν αμφισβητούμε ότι η κατά περίπτωση προσέγγιση, θα μπορούσε να δώσει λύση στα προβλήματα που μπορεί να προκαλέσει η τελική διευθέτηση μιας κατάστασης που δεν λαμβάνει υπ' όψιν της όλους τους παράγοντες και ότι εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο της αξίωσης πλουραλισμού που έχει ο Sen. Η βασική μας αντίρρηση

²¹ Η υπογράμμιση δική μας

έγκειται στην απουσία μιας γενικής κατευθυντήριας γραμμής επί τι βάση της οποίας θα γίνει η ανά περίπτωση αξιολόγηση.

(β) Εύρυθμη λειτουργία της δημόσια σφαίρας και του δημόσιου λόγου. Αυτή η δεύτερη παράμετρος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την πρώτη, αφού η συμφωνία θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα της δημόσιας διαβούλευσης, η οποία θα αντανakλά και θα συμπεριλαμβάνει όλες τις υπάρχουσες αντιλήψεις και θέσεις. Είναι σαφές ότι κάθε θεωρία δικαιοσύνης θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει τον δημόσιο διάλογο και λόγο αναφορικά με τις αρχές που θα διέπουν το κοινωνικό σύνολο, προκειμένου να διασφαλιστεί τόσο η συναίνεση, όσο και η ακριβοδικία δηλαδή η συμπερίληψη όλων των διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων συμφερόντων. Ο Sen, τάσσεται σαφώς υπέρ της ανάπτυξης αυτής της δημόσιας σφαίρας, θεωρώντας ότι είναι η βάση πάνω στην οποία θα πρέπει να οικοδομηθεί κάθε δημοκρατική κοινωνία. Και έχει δίκιο. Αποφεύγει όμως να κάνει άμεση αναφορά σε συγκεκριμένους θεσμούς και κανόνες λειτουργίας αυτής της δημοκρατίας, προκειμένου να κρατήσει αποστάσεις από την σχεδόν καθολική ταύτιση του δημοκρατικού μοντέλου με τις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες και μάλιστα ασκεί κριτική στον Rawls, επειδή τοποθετεί τη θεωρία δικαιοσύνης μόνο μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Υποστηρίζουμε ότι και σε αυτό το σημείο, η απουσία γενικών κανόνων και αρχών, συγκεκριμένων ακόμα και αν βρίσκονται σε ανώτερο και αφηρημένο επίπεδο σκέψης, αποτελεί τροχοπέδη για την ομαλή εφαρμογή και λειτουργία του δημόσιου λόγου.

(γ) Ιεράρχηση εφικτών εναλλακτικών. Προφανώς, η χρήση της έννοιας του εφικτού εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο της περισσότερο πραγματιστικής θεώρησης του Sen, αλλά το θέμα είναι ότι η έννοια του εφικτού μπορεί συχνά και να ταυτίζεται με την αναπαραγωγή της αδικίας, καθώς εμπεριέχει και έναν συμβιβασμό. Στην ταινία το *Πράσινο Βιβλίο* (*The Green Book*, 2018), παρακολουθούμε την περιοδεία ενός διάσημου μαύρου πιανίστα στον Αμερικάνικο Νότο την δεκαετία του 1960. Καθώς στις περισσότερες πολιτείες είναι ακόμα σε ισχύ νόμοι υπέρ των φυλετικών διακρίσεων, ο πρωταγωνιστής ταξιδεύει έχοντας μαζί του το «πράσινο βιβλίο», έναν ταξιδιωτικό οδηγό στον οποίο καταγράφονται τα καταλύματα και τα εστιατόρια στα οποία γίνονται

δεκτοί οι μαύροι. Προφανώς αυτή ήταν η μοναδική «εφικτή» εναλλακτική προκειμένου να μπορέσει να πραγματοποιήσει το στόχο του, αλλά δύσκολα θα συμφωνήσουμε ότι η αποδοχή μιας τέτοιας εναλλακτικής δεν αποτελεί έναν συμβιβασμό απέναντι σε μια κατάφορη αδικία. Η απάντηση που θα μπορούσε να δώσει κανείς εδώ, είναι ότι ο Sen πριμοδοτεί μια πραγματιστική θεώρηση, αντιμαχόμενος τις θεωρίες που επιθυμούν να οικοδομήσουν έναν απόλυτα δίκαιο κόσμο. «Μια θεωρία δικαιοσύνης για να μπορεί να λειτουργήσει ως υπόβαθρο του πρακτικού συλλογισμού, θα πρέπει να περιλαμβάνει τρόπους αξιολόγησης των μέσων περιορισμού της αδικίας και προαγωγής της δικαιοσύνης και όχι να στοχεύει απλώς στην περιγραφή απόλυτα δίκαιων κοινωνιών» (Sen, 2015: 13). Το πρόβλημα που εντοπίζουμε είναι ότι αν μια θεωρία δεν μπορεί να δώσει μια συγκεκριμένη και σαφή απάντηση ως προς το ποιες κατά προτεραιότητα κοινωνικές αδικίες πρέπει να περιοριστούν και δεν εμπεριέχει τρόπους επίλυσης των κοινωνικών συγκρούσεων και των εσωτερικών ανταγωνισμών ανάμεσα σε διαφορετικά και αντικρουόμενα αιτήματα, κινδυνεύει να μην μπορεί να εφαρμοστεί και να λειτουργήσει με τρόπο αποτελεσματικό. Η απλή παράθεση παραμέτρων και τρόπων αξιολόγησης που να μπορούν να συμπεριλάβουν δυνητικά ένα μεγάλο πλήθος αιτημάτων, να μην προωθεί την εσωτερική διαβούλευση και την ανάπτυξη του δημόσιου λόγου, αλλά ενέχει και τον κίνδυνο της αναπαραγωγής υφιστάμενων αντιλήψεων και αδικιών, στο μέτρο και στο βαθμό που μια κοινωνία δεν είναι σε θέση να δεχθεί κάποια διαφορετική προσέγγιση. Επιπλέον, η θέση ότι μια κοινωνία είναι πάντα σε θέση να λύσει μόνη της τα προβλήματά της, χωρίς μια ουσιαστική κατευθυντήρια γραμμή σε επίπεδο γενικών αρχών και παραδοχών εμπεριέχει και αυτή ένα έντονα ιδεαλιστικό στοιχείο, κάτι που ο ίδιος ο Sen υποστηρίζει ότι θέλει να αποφύγει.

Στην Ιδέα της Δικαιοσύνης, ο Sen παραθέτει το εξής παράδειγμα (Sen, 2015: 45-48). Τρία παιδιά, η Άνν, ο Μπομπ και η Κάρλα, διεκδικούν μια φλογέρα. Η Άνν ισχυρίζεται ότι είναι η μόνη που ξέρει να παίζει φλογέρα, συνεπώς θα ήταν άδικο να την πάρει κάποιο άλλο από τα παιδιά. Ο Μπομπ διεκδικεί τη φλογέρα με το επιχείρημα ότι θα είναι το μοναδικό του παιχνίδι, καθώς είναι τόσο φτωχό που δεν μπορεί να αγοράσει κάποιο άλλο. Η Κάρλα, τέλος, έχοντας κατασκευάσει τη φλογέρα δηλώνει ότι δικαιωματικά της ανήκει

καθώς είναι το αποτέλεσμα της εργασίας της. Κάθε μία από αυτές τις αξιώσεις έχει ένα εύλογο υπόβαθρο. Η απόφαση για την τελική έκβαση της διαμάχης, θα πρέπει να προκρίνει μία από τις τρεις περιπτώσεις ως αυτή με τη βαρύνουσα σημασία προκειμένου να δώσει τη φλογέρα σε ένα από τα τρία παιδιά. Αλλά όποια και αν είναι η τελική έκβαση, είναι αναπόφευκτο ότι τα άλλα δύο παιδιά θα έχουν εύλογους λόγους να διαμαρτύρονται ότι συντελέστηκε εις βάρος τους μια αδικία. Ο Sen παραθέτει το παράδειγμα, προκειμένου να καταδείξει ότι η αποκλειστική εστίαση σε ένα πληροφοριακό δεδομένο, και ο αποκλεισμός των άλλων διαφορετικών παραμέτρων, θα οδηγήσει σε μια λύση ως προς τη διανομή, που πιθανόν θα δημιουργήσει νέες αδικίες. Η ρύθμιση της κοινωνικής διανομής που βασίζεται αποκλειστικά σε έναν παράγοντα (π.χ. εργασία ή αξία, ευχαρίστηση, εισόδημα), παραβλέπει άλλους παράγοντες που μπορεί να είναι εξίσου σημαντικοί. Το πρόβλημα με το παράδειγμα που χρησιμοποιεί είναι ότι αν προσπαθήσουμε να το απαντήσουμε χρησιμοποιώντας τη θεωρία των ικανοτήτων, είναι πολύ δύσκολο να καταλήξουμε στο ποιος τελικά θα πρέπει να πάρει τη φλογέρα. Η χρήση της φλογέρας εν προκειμένω εξυπηρετεί μια διαφορετική λειτουργία για κάθε ένα από τα παιδιά και οδηγεί σε διαφορετικά οφέλη. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι όλες οι λειτουργίες είναι σημαντικές. Αλλά δεδομένου ότι υπάρχει μία φλογέρα θα πρέπει τελικά να προκρίνουμε έναν παράγοντα, ως τον σημαντικότερο. Μια θεωρία περί του κοινωνικά διανεμητέου θα πρέπει να μπορεί να δώσει απάντηση στο τί ακριβώς είναι αυτό που προκρίνεται ως κεντρικό σημείο εστίασης της κοινωνικής διανομής. Είναι προφανές, ότι καμία θεωρία δεν μπορεί να καλύπτει όλες τις παραμέτρους, και η κάθε επιλογή αφήνει ανοικτά άλλα ζητήματα. Αλλά ως προς κάποια, δίνει μια συγκεκριμένη λύση. Η θεωρία των ικανοτήτων, εμπεριέχει θετικά στοιχεία, αλλά η απουσία ενός σημείου εστίασης, την καθιστά ουσιαστικά ανεφάρμοστη. Προσθέτει στην συζήτηση του εξισωτικού φιλελευθερισμού την ιδιαίτερη μέριμνα για την ελευθερία και για τις πραγματικές ευκαιρίες που έχουν οι άνθρωποι να επιλέξουν και να μετασχηματίσουν τα μέσα που τους δίνονται σε επιτεύγματα, αλλά δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ο βασικός άξονας πάνω στην οποίο θα οικοδομηθεί η κοινωνική διανομή.

Η Martha Nussbaum, εξελίσσοντας την θεωρία των ικανοτήτων, διακρίνει τις ικανότητες σε εσωτερικές (internal) και συνδυαστικές (combined). Οι πρώτες αφορούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός προσώπου «στοιχεία προσωπικότητας, πνευματικές και συναισθηματικές δυνατότητες, σωματική κατάσταση και υγεία, παιδεία, ικανότητες αντίληψης και κίνησης» (Nussbaum, 2011:21). Οι δεύτερες αφορούν το γενικότερο πλαίσιο εντός του οποίου ένα άτομο μπορεί να εξασκήσει τις εσωτερικές ικανότητες του. «Οι συνδυαστικές ικανότητες ορίζονται ως οι εσωτερικές ικανότητες με την προσθήκη των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών εντός των οποίων ένα άτομο επιλέγει τις λειτουργίες που επιθυμεί» (Nussbaum, 2011: 22). Με άλλα λόγια οι ικανότητες γίνονται αντιληπτές ως ένα γενικότερο κανονιστικό πλαίσιο που εμπεριέχει τόσο τις ικανότητες ανάπτυξης των προσωπικών χαρακτηριστικών κάθε ατόμου, όσο και τη δημιουργία του κατάλληλου πλαισίου ώστε αυτές οι ικανότητες να καθίστανται λειτουργικές. Για παράδειγμα, πολλές κοινωνίες δημιουργούν το απαραίτητο πλαίσιο (εκπαίδευση κλπ) για την άσκηση της ικανότητας του ελεύθερου λόγου, αλλά στην συνέχεια αρνούνται την ελεύθερη κατάθεση απόψεων μέσα από ένα περιοριστικό νομικό πλαίσιο (Nussbaum, 2011: 21). Η Nussbaum, επιχειρεί να καλύψει το κενό που αφήνει ο Sen, ο οποίος αποφεύγει να δώσει στην θεωρία των ικανοτήτων τα χαρακτηριστικά μιας πολιτικά θεμελιωμένης θεωρίας ισότητας, εισάγοντας επιπλέον μια λίστα από ικανότητες, οποίες είναι απαραίτητες προκειμένου να διαφυλαχθεί η αξιοπρέπεια (dignity) της ανθρώπινης ζωής, που αποτελεί την κεντρική έννοια γύρω από την οποία θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή η προσέγγιση των ικανοτήτων. «Στη δική μου εκδοχή η προσέγγιση των ικανοτήτων εστιάζει στην προστασία εκείνων των ελευθεριών που είναι τόσο κεντρικές, ώστε η έλλειψή τους να καθιστά την ανθρώπινη ζωή κενή (not worthy) αξιοπρέπειας (Nussbaum, 2011: 31). Προκειμένου να επιτύχει κοινωνική δικαιοσύνη κάθε κοινωνία θα πρέπει να είναι οργανωμένη κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να καλύπτει κατ' ελάχιστον ²² μια λίστα από 10 βασικές ικανότητες.

²² Η ίδια χρησιμοποιεί τον όρο «threshold» - κατώτερο όριο - κυριολεκτικά κατώφλι.

1. Ζωή: κανονικής διάρκειας μη εξαθλιωμένη ζωή
2. Σωματική Υγεία: καλή γενική και αναπαραγωγική υγεία με επαρκή διατροφή και στέγαση.
3. Σωματική Ακεραιότητα: ελευθερία κίνησης, κυριαρχία στο σώμα μας (ασφάλεια από επίθεση κάθε είδους), ευκαιρίες σεξουαλικής ικανοποίησης και ελευθερία σε ζητήματα αναπαραγωγής.
4. Αισθήσεις, φαντασία και σκέψη: χρήση των αισθήσεων και του νου, που έχουν καλλιεργηθεί μέσα από την παροχή επαρκούς βασικής εκπαίδευσης, πολιτική αισθητική, θρησκευτική έκφραση του εαυτού μας. Αναζήτηση του έσχατου νοήματος της ζωής, ηδονικές εμπειρίες, αποφυγή μη αναγκαίου πόνου.
5. Συναισθήματα: δεσμοί με άλλους ανθρώπους και πράγματα, αγάπη, ευγνωμοσύνη, δικαιολογημένος θυμός, όχι συναισθηματικός μαρασμός από υπερβολικό φόβο, αγωνία, τραυματικά γεγονότα. (Πολιτικά αυτό σημαίνει να υπάρχουν κατάλληλοι υποστηρικτικοί μηχανισμοί).
6. Πρακτικός λόγος: ικανότητα διαμόρφωσης αντιλήψεων περί αγαθού και κριτικός στοχασμός πάνω στον σχεδιασμό της ζωής μας. (Συνεπάγεται την ελευθερία συνείδησης).
7. Κοινωνική δεσμοί: (α) να ζούμε με άλλους να μεριμνούμε για αυτούς, να συμμετέχουμε στην κοινωνική αλληλόδραση, να μπαίνουμε στη θέση του άλλου, να είμαστε ικανοί για δικαιοσύνη και φιλία (ικανότητες που προστατεύονται από την ελευθερία του συνέρχεσθαι και του πολιτικού λόγου, (β) κοινωνικές βάσεις του αυτοσεβασμού, να μην νοιώθουμε κατώτεροι, να μην υπάρχουν διακρίσεις, φύλου, φυλής, σεξουαλικών προτιμήσεων, θρησκείας, κάστας, εθνότητας εθνικότητας. Ικανότητα για εργασία και στο πλαίσιο αυτής αμοιβαία αναγνώριση.
8. Άλλα είδη: μέριμνα για τα ζώα, τα φυτά, τη φύση.
9. Παιχνίδι: να γελάμε, να παίζουμε, να απολαμβάνουμε δραστηριότητες αναψυχής.

10. Έλεγχος πάνω στο περιβάλλον μας: (α)πολιτικός, δηλαδή πολιτική συμμετοχή, ελευθερία λόγου και συνεταιρίζεσθαι και (β) υλικός, δηλαδή, να έχουμε περιουσία με όρους πραγματικών ευκαιριών, ιδιοκτησιακά δικαιώματα, ίσες ευκαιρίες αναζήτησης εργασίας κ.ο.κ. (Μολύβας, 2010: 446-447)

Η προσέγγιση της Nussbaum, φέρνει την θεωρία ικανοτήτων, πιο κοντά στην ρωσιανή προσέγγιση με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι ότι η έμφαση μετακινείται στην ικανότητα ως ελευθερία, στην ελευθερία επιλογής, «ικανότητα σημαίνει ευκαιρία να επιλέξεις» (Nussbaum, 2011: 25). Με αυτήν την έννοια η ικανότητα γίνεται πολύ περισσότερο αντιληπτή ως ένα μέσο επίτευξης της ευημερίας, με τρόπο πολύ πιο ξεκάθαρο από αυτόν που περιγράφει ο Sen. Η έννοια της ευημερίας, αν και είναι ο τελικός προφανής στόχος, δεν υπεισέρχεται στο στάδιο της επιλογής. «Οι ικανότητες είναι σημαντικές εξαιτίας του τρόπου με τον οποίον μπορεί να οδηγήσουν στις λειτουργίες» (Nussbaum, 2011: 25). «Η έννοια της λειτουργίας δίνει στην έννοια της ικανότητας τον τελικό στόχο» (Nussbaum, 2011: 25). Η ευημερία, που προκύπτει στο έργο του Sen, κυρίως λόγω της συνεπειοκρατικής του οπτικής, φαίνεται να απουσιάζει ως αρχικό ζητούμενο στη θεωρία της Nussbaum, γεγονός που φέρνει τη δική της εκδοχή των ικανοτήτων πολύ πιο κοντά σε μια δεοντοκρατική προσέγγιση. Επιπλέον, η Nussbaum αναγνωρίζοντας ότι η απουσία συγκεκριμένων προτεραιοτήτων ως προς την ιεράρχηση των ικανοτήτων δημιουργεί προβλήματα, τόσο ως προς τη θεωρητική θεμελίωση, όσο και ως προς την πολιτική εφαρμογή της προσέγγισης αυτής, προτείνει μια λίστα από βασικές ικανότητες που πρέπει κατ'ελάχιστο να προστατεύονται σε κάθε κοινωνία. Οι βασικές ικανότητες της Nussbaum, περιλαμβάνουν ένα πλήθος από δραστηριότητες και καταστάσεις και λειτουργούν συνδυαστικά μεταξύ τους. Δύο από αυτές, η κοινωνικοποίηση και ο πρακτικός λόγος, λειτουργούν ταυτόχρονα ως προϋπόθεση, αλλά και ως όχημα, για την ανάπτυξη περαιτέρω ικανοτήτων που δεν εντάσσονται στη λίστα αυτή. (Nussbaum, 2011: 39). Η Nussbaum δεν θέτει σε κάποια ιεραρχική προτεραιότητα, αναγνωρίζοντας πάντως ταυτόχρονα, την ένσταση ότι κάποιες από αυτές μπορεί να βρίσκονται σε σύγκρουση. Παρ' όλα αυτά

επιχειρηματολογεί υπέρ μια συγκεκριμένης λίστας από ικανότητες, με κεντρικό επιχείρημα ότι θα πρέπει να υπάρχει μια ιεράρχηση στην περίπτωση που η προαγωγή μιας ελευθερίας οδηγεί στον περιορισμό μιας άλλης. Για παράδειγμα, την περίπτωση όπου η ελευθερία των επιχειρήσεων να μολύνουν το περιβάλλον, οδηγεί σε μείωση της ελευθερίας των πολιτών να απολαμβάνουν καθαρό αέρα (Nussbaum, 2011: 71). Παρ' όλα αυτά δεν εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αυτή η ιεράρχηση, αναπαράγοντας, σε ένα βαθμό το πρόβλημα που προκύπτει και στην προσέγγιση του Sen.

Η κατεύθυνση που δίνει η Nussbaum στην έννοια της ικανότητας λύνει κάποια από τα προβλήματα που δημιουργεί η ασάφεια αλλά και η αμφιθυμία του Sen να πάρει θέση όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με συγκεκριμένες επιλογές. Σε κάθε περίπτωση πάντως δεν είναι απολύτως σαφές, αν η προσέγγιση αυτή μπορεί να αποτελέσει μια ουσιαστική απάντηση στην Θεωρία Δικαιοσύνης του Rawls. Η εστίαση στην ελευθερία επιλογής, αλλά και απομάκρυνση από την επιτευχθείσα ευημερία, φέρνει τη θεωρία της πολύ πιο κοντά στα πρωταρχικά αγαθά, αφήνοντας ανοικτό το ίδιο πεδίο κριτικής που ο Sen ασκεί στον Rawls.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Sen προτείνει τις ικανότητες ως κοινωνικά διανεμητέο, θεωρώντας ότι απαντά στα βασικά θέματα που αφήνουν ανοικτά οι δύο βασικοί θεωρητικοί του αντίπαλοι. Η κριτική που ασκεί είναι εύλογη και στις δύο περιπτώσεις. Ο ωφελισμός, ιδιαίτερα μέσα από το πρίσμα της στενής οικονομικής θεώρησης, επικεντρώνει την προσοχή του στο όφελος, προβαίνοντας σε συμψηφισμούς που όχι μόνο δεν επαρκούν για την αποτίμηση της κοινωνικής ισότητας, αλλά επιπλέον συχνά οδηγούν σε λάθος και παραπλανητικά συμπεράσματα. Η θεωρία του Rawls απαγκιστρώνει τη διανεμητική δικαιοσύνη από αυτό το στενό πλαίσιο, δίνοντας έμφαση τόσο στην ελευθερία όσο και στα μέσα που έχουν οι άνθρωποι προκειμένου να επιδιώξουν την ευημερία. Ο Sen υποστηρίζει με εύλογα επιχειρήματα, ότι παρά τη θετική κατεύθυνση της ρωλσιανής θεωρίας, ο Rawls, παρέχοντας ίσα πρωταρχικά αγαθά, δεν λαμβάνει υπόψιν του ότι τα ατομικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων δεν τους επιτρέπουν πάντα να μετατρέψουν αυτή την αρχική ισότητα σε πραγματικά επιτεύγματα ευημερίας. Αυτό που έχει σημασία, όπως

λέει ο ίδιος, είναι να εστιάσει κανείς στην πραγματική ικανότητα που έχουν τα άτομα να επιλέξουν ανάμεσα σε διαφορετικούς λειτουργικούς σκοπούς. Η επιλογή ανάμεσα σε διαφορετικές λειτουργίες, το εύρος των επιλογών που πραγματικά έχει ένα άτομο, αντανακλά και την ελευθερία του και τις πραγματικές ευκαιρίες που έχει να ευημερήσει. Η πιο σημαντική συνεισφορά της θεωρίας του είναι ότι διευρύνει το πλαίσιο ερμηνείας της ευημερίας των ανθρώπων, συμπεριλαμβάνοντας καταρχάς την ελευθερία επιλογής ως συστατικό στοιχείο της ευημερίας και δεύτερον ότι εστιάζει όχι μόνο στο *τι τα άτομα είναι και κάνουν*, αλλά και στο *τί θα μπορούσαν να είναι και να κάνουν*. Ως μια τέτοια πρόταση η ικανότητα ως έννοια αξίζει της προσοχής, αλλά και της περαιτέρω διερεύνησης.

Αυτό που επιχειρήσαμε να εξετάσουμε είναι το κατά πόσο η θεωρία των ικανοτήτων μπορεί πράγματι να λειτουργήσει ως μια συνεκτική και λειτουργική θεωρία δικαιοσύνης, ακόμα και στο πλαίσιο που θέτει ο Sen, της μείωσης της κατάφορης αδικίας. Ανακεφαλαιώνοντας την κριτική που ασκήσαμε υπό αυτό το πρίσμα, εστιάζουμε καταρχάς στο γεγονός ότι ο Sen οικοδομεί τη θεωρία του περισσότερο υπό τον άξονα της κριτικής που ασκεί προς τους θεωρητικούς του αντιπάλους και λιγότερο έχοντας ως στόχο να συνθέσει μια θεωρία που δεν εμπεριέχει αντιφάσεις και δυσλειτουργίες. Επιχειρεί μέσω αυτής να καταδείξει ότι μια θεωρία κοινωνικής ισότητας δεν μπορεί να περιορίζεται ούτε στα μέσα, ούτε στο όφελος, και ότι τελικά πρέπει να συνεκτιμά και τα δύο προκειμένου να καθορίσει ποιο είναι το τελικό πλεονέκτημα. Η διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία δράσης και στην ελευθερία ευημερίας σχετίζεται με αυτή του τη στόχευση. Με την πρώτη επιχειρεί να εστιάσει στην ελευθερία που έχει κάποιος να επιλέξει ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους βίου, ενώ η δεύτερη αναφέρεται κυρίως στους σκοπούς που σχετίζονται άμεσα με την ευημερία του. Η διάκριση αυτή είναι εγγενώς προβληματική για πολλούς λόγους. Αρχικά, στηρίζεται σε μια ιδιαίτερα περιοριστική εννοιολόγηση της ευημερίας, καθώς ο Sen αποτιμά την ευημερία σε σχέση με παράγοντες που αφορούν το ιδιοτελές συμφέρον του υποκειμένου, αγνοώντας άλλους που μπορεί να είναι εξίσου αν όχι και περισσότερο σημαντικοί για το υποκείμενο, κάτι που εκτός όλων των άλλων δεν συνάδει και με την πλουραλιστική προσέγγιση του Sen. Ο δεύτερος είναι

ότι ο Sen από τη στιγμή που διευρύνει την έννοια της ευημερίας με τρόπο που να εμπεριέχει και το «περιεκτικό αποτέλεσμα», δηλαδή τη διαδικασία που οδήγησε σε αυτό, κατά τη γνώμη μας δεν έχει κανένα λόγο να μην ταυτίζει την ελευθερία δράσης με την ελευθερία ευημερίας. Αν η ελευθερία ευημερίας δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς ελευθερία δράσης, η διάκριση αυτή είναι χωρίς νόημα. Ο μόνος στόχος που θα μπορούσαμε να πούμε ότι εξυπηρετείται, είναι αυτός που αναφέραμε παραπάνω, δηλαδή η εστίαση όχι μόνο στην ελευθερία επιλογής, γεγονός που θα ταύτιζε τις ικανότητες με τις ευκαιρίες, αλλά η προσπάθεια αυτές οι ευκαιρίες να συσχετίζονται και με το αποτέλεσμα. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, οδηγούμαστε σε ένα θεωρητικό σχήμα, όπου η μεταβλητή εστίασης, μετακινείται διαρκώς. Δεν είναι δηλαδή σαφές που τελικά εστιάζει η ικανότητα: στην ελευθερία δράσης ή στην ευημερία. Αν εστιάζει στην ελευθερία δράσης, τότε η ικανότητα ως έννοια δεν επιτυγχάνει να δώσει μια απάντηση στα πρωταρχικά αγαθά του Rawls. Βελτιώνει κατά τι την ρωσισιανή προσέγγιση, αλλά αφήνει εκτός το κομμάτι του αποτελέσματος. Αν πάλι το σημείο εστίασης είναι η ευημερία, δηλαδή το τελικό αποτέλεσμα, τότε η ικανότητα θα πρέπει να συνδέεται περισσότερο με το όφελος, γεγονός που ακυρώνει σε μεγάλο βαθμό την κριτική που έχει ασκήσει ο Sen στον ωφελισισμό.

Ακόμα όμως και αν θεωρήσουμε ότι υπό προϋποθέσεις θα μπορούσε να λειτουργήσει ένας τέτοιος συνδυασμός ως προς την αξιολόγηση του πλεονεκτήματος, αυτό δεν μπορεί να γίνει, αν δεν εισαχθούν συγκεκριμένες και σαφείς προϋποθέσεις για το πότε εστιάζουμε στην ικανότητα ως προς την ελευθερία δράσης και πότε στην ικανότητα ως προς την ευημερία. Αυτό είναι απαραίτητο προκειμένου η θεωρία να καταστεί λειτουργική, στόχος που είναι ιδιαίτερα σημαντικός για τον Sen, καθώς επικρίνει τις ιδεαλιστικές θεωρίες. Η απουσία μιας λίστας των ικανοτήτων που ιεραρχούνται κατά προτεραιότητα, αλλά και ενός κατευθυντήριου χάρτη ως προς το που θα πρέπει να εστιάζει η αποτίμηση ανά περίπτωση, αφήνει πολλά αναπάντητα θέματα. Ο Sen μοιάζει εγκλωβισμένος από την κριτική που έχει ασκήσει. Αρνούμενος να πάρει μια σαφή θέση, καταθέτει μια θεωρία που έχει πολλά θετικά στοιχεία, αλλά είναι αμφίβολο αν μπορεί να αποτελέσει μια ρεαλιστική επιλογή ως προς το κοινωνικά διανεμητέο.

- Arneson, Richard, 1989, “Equality and Equall Opportunity for Welfare” στο, *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, Vol. 56, No. 1 (May, 1989), pp. 77-93, Published by: Springer
- Berlin, Isaiah, 2001, Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας, Εκδόσεις Scripta, Αθήνα.
- Clark, David A., 2005, “The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances”, Global Poverty Research Group, Institute for Development Policy and Management, University of Manchester, UK.
- Crocker David A., & Robeyns, Ingrid (2010), “Capability and Agency”, in Cristopher Morris ed., pp. 60-90, *Amartya Sen, Contemporary Philosophy in Focus*, Cambridge University Press, New York.
- Μολύβας, Γρηγόρης, 2004, *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης. Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Μολύβας, Γρηγόρης, 2005, «Εισαγωγή», στο *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία, Αφιέρωμα στον Ωφελιμισμό*, σελ. 63-72, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Μολύβας, Γρηγόρης, 2010, *Ηδονές, Προτιμήσεις και Ανάγκες. Διακυβεύματα Δικαιοσύνης και Ισότητας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα
- Nussbaum, Martha, 2011, *Creaiting Capabilities, The Human Development Approach*, The Belknap Press of Harvard University Press, Camprodge Massachusetts, and London England.
- Petit, Philippe, (2010), “Freedom in the Spirit of Sen” in Cristopher Morris ed. *Amartya Sen, , Contemporary Philosophy in Focus*, pp. 91-114Cambridge University Press, New York.
- Rawls, John, 1988, “The Priority of the Right and Ideas of the Good” στο *Philosophy and Public Affairs*, Vol.17, No. 4, (Autumn, 1988), 251-276, Princeton University Press,
- Rawls, John, 2001, *Η Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Rawls, John, 2001, *Justice as Fairness. A Restatement*, The Belknap press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England

- Rawls, John, 2004, *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Robeyns, Ingrid, 2003, *The Capability Approach: An Interdisciplinary Introduction*, 3rd International Conference on the Capability Approach, Pavia, Italy
- Sen, Amartya, 1979, “Equality of What”, The Tanner Lecture on Human Values, Delivered at Stanford University
- Sen, Amartya, 1982, “Rights and Agency” στο *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 11, No. 1 (Winter, 1982), pp. 3-39. Published by: WileyStable,
- Sen, Amartya, 1984, “ Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984”., στο *The Journal of Philosophy*, Vol. 82, No. 4 (Apr., 1985), σελ. 169-221 Published by: Journal of Philosophy, Inc
- Sen, Amartya, 1987, *Commodities and Capabilities*, Oxford Univesrtity Press, India.
- Sen, Amartya 1987, *Freedom of Choice. Concept and Content*, World Institute for Development Economics Research, of the United Nations University.
- Sen, Amartya, 1990, “Justice: Means versus Freedoms , στο *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 19, No. 2 (Spring, 1990), pp. 111-121 Published by: Blackwell Publishing
- Sen, Amartya, 1993, «Capability and Well-Being», στο *The Quality of Life*, Nussbaum, Martha, Amartya Sen eds, Publishhed to Oxford Scholars hip
- Sen Amartya, 1999, “The Possibility of Social Choice”, *The American Economic Review*, Vol. 89, No. 3 (Jun., 1999), σς.. 349-378
- Sen, Amartya, 1998, “The Possibility of Social Choice”, Nobel Lecture,
- Sen, Amartya, 2004, *Επανεξετάζοντας την Ανισότητα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.
- Sen, Amartya, 2005, *Human Rights and Capabilities*, *Journal of Human Development*, Vol. 6, No. 2, July 2005, pp. 151-166, Routlegde.
- Sen, Amartya, 2006, *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

- Sen, Amartya, 2015, *Η Ιδέα της Δικαιοσύνης*, Πόλις, Αθήνα.
- Sinnott-Armstrong, Walter, 2019, "Consequentialism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.),
URL =
<<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/consequentialism/>>.
- Σούλης, Σπυρίδων, 2013, *Εκπαίδευση και Αναπηρία*, Εθνική Ομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία, Αθήνα.
- Williams, Bernard, (1973), "A critique of Utilitarianism", στο Smart & Williams, *Utilitarianism, For and Against*, Cambridge University Press.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- *Καθημερινή*, 6/02/2019, «Διχάζει η κατάληψη σχολείου στην Καλαμαριά»
<https://www.kathimerini.gr/1008519/article/epikairothta/ellada/dixaze-i-h-katalhyh-sxoleioy-sthn-kalamaria>, τελευταία πρόσβαση 8/10/2019.
- <https://keydifferences.com/difference-between-total-and-marginal-utility.html>
- <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1998/sen/lecture/>